

Pavuša Vežić

Dalmatinski šesterolisti - sličnosti i razlike

Pavuša Vežić
 Odjel za povijest umjetnosti
 Sveučilište u Zadru
 Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
 HR - 23 000 Zadar

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
 Primljen / Received: 15. 12. 2011.
 Prihvaćen / Accepted: 20. 3. 2012.
 UDK: 726.54.033.1(497.5 Dalmacija)

Autor raspravlja o poznatoj skupini crkvice kružne osnove sa šest obliha apsida radijalno raspoređenih uokolo jezgre nad kojom se diže tambur s kupolom. Pribraja im također šesterolist u Rogačićima kod Blažuja u Bosni i osmerolist iz Ošlja. Sve te građevine u znanosti su već odavno uočene i proučavane kao zasebna tipološka grupa sakralne arhitekture ranoga srednjeg vijeka na tlu Dalmacije. Uz razmatranja samog tipa i forme tih rotonda autor se bavi problemom njihove konstrukcije i funkcije, te drugog sloja s kojim su neke stekle predvorje, pojedine možda i zvonik nad njim, te na taj način zadobile svoju ukupnu povijesnu strukturu. Pažnju poklanja kulturnom ambijentu koji tvore gradovi bizantske Dalmacije, posebno Zadar na prijelazu 8. u 9. stoljeće, grada u kojemu se nalaze građevine važne za čitanje morfoloških i stilskih odlika arhitekture dalmatinskih šesterolista. U vezi s problemom datacije koristi se ponajviše rezultatima pomnih analiza kamene plastike iz tih crkvice.

Ključne riječi: *šesterolist, apsida, lezena, tambur, kupola*

Dalmatinski šesterolisti grupa su od desetak predromaničkih rotonda, crkvice kružne osnove sa šest obliha apsida radijalno raspoređenih uokolo kružne jezgre nad kojom se diže tambur s kupolom. Po svom osebnom obliku predstavljaju možda najizvorniji arhitektonski tip sakralnih građevina ranoga srednjeg vijeka u našem naslijeđu. Nastali su u gradovima bizantske Donje Dalmacije - u Zadru, Trogiru i Splitu - te na području stare hrvatske države u zaleđu tih gradova - u Pridrugi, Kašiću, Škabrnji, Kakmi, Bribiru i Brnazama. Do sada nisu poznati primjeri na području sjevernije od Zadra, na tlu Kvarnera, ili južnije od Splita, na tlu Paganije. Tek osmerolist u Ošlju kod Stona, na području Zahumlja, na jugu Dalmacije, i šesterolist u Rogačićima kod Blažuja u Bosni, probijaju prostorni prsten unutar koga se nalazi glavnina spomenute skupine građevina. Krug je omeđen tokovima rijekâ Zrmanje i Cetine te morem od ušća jedne do ušća druge rijeke.

Znanost u nas opravdano već dugo vremena poklanja veliku pažnju toj skupini građevina, ponajprije njihovom osnovnom obliku i dobu nastanka. Znatno manje zanimanja posvećeno je činjenici da je ukupna prostorna struktura većine njih s vremenom stekla

izgled malenog sklopa. Njega tvore prvotna rotonda i naknadno prigradeno predvorje na zapadnoj strani. S njima su rotunde stekle i dodatne sadržaje. Tragovi očitih popravaka i promjena na zidu samih šesterolista, zajedno s prigradnjama, te povijesnim izvorima koji svjedoče o crkvicama, otvara pitanje njihova trajanja u prošlosti, nešto što posredno govori i o samom smislu nastanka i opstanka tih građevina u vremenu i prostoru. Dakle, sveukupna dosadašnja istraživanja (i pisanja) nisu do kraja dorekla spoznaju o dalmatinskim šesterolistima. Dapače! Stoga se nadam da će ovaj rad pobuditi i donekle produbiti daljnja proučavanja njihove, u nekoj mjeri, još uvijek zagonetne pojave.

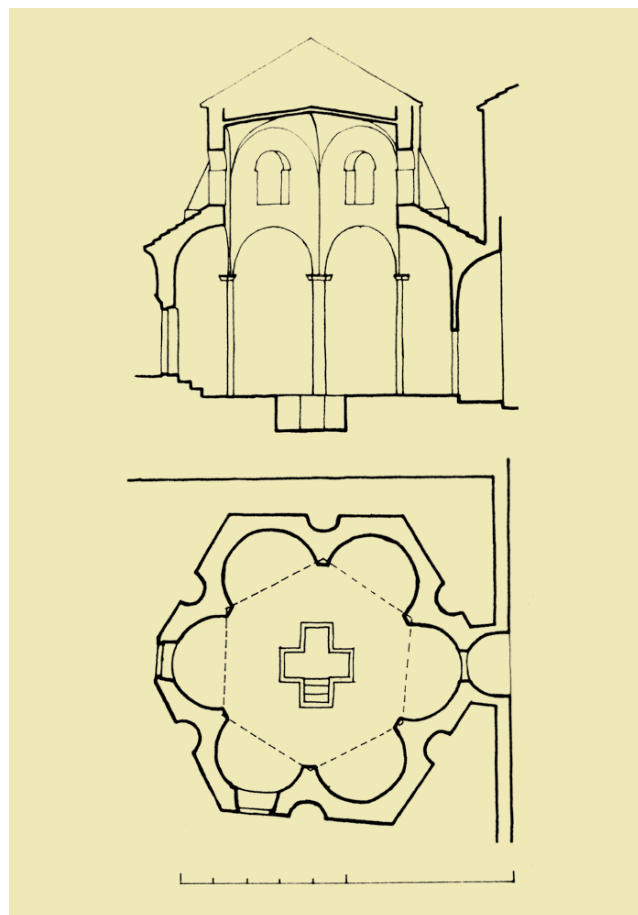
Slijed istraživanja

Pozornost prema šesterolistima poklonili su istraživači već u 19. stoljeću kada se još ni izdaleka nije znalo za njihovu brojnost. Tako je 1883. godine C. F. Bianchi imao prilike istražiti i dokumentirati upravo otkrivene ostatke tek jedne od njih, crkvice Stomorice u Zadru. Uočio je njezinu srodnost s oblikom i veličinom krstionice u Zadru.¹ Tu misao ubrzo je prihvatio i produbio T. G. Jackson. Osim za ostatke Stomorice u

Zadru znao je on i za ruine Sv. Marije u Trogiru, te za gotovo posve sačuvanu crkvicu Sv. Trojice na Poljudu u Splitu.² Važno je njegovo zapažanje potonje građevine, ne samo radi povezivanja forme i dimenzije sa zadarskom krstionicom, nego i radi pretpostavke da se nad kružnom jezgrom dizala kupola skrivena u tamburu. To u njegovom vremenu nisu pretpostavljali F. Radić i G. Alačević.³ Gotovo pola stoljeća poslije Lj. Karaman je šesteroliste, skupa sa širom skupinom građevina, svrstao pod svoju definiciju *malih crkvice slobodnih oblika*.⁴ Potom su uslijedila arheološka istraživanja S. Gunjače na Brnazama kod Sinja te u Kašiću i Pridragi nedaleko od Zadra.⁵ Njegov izvještaj o potonjoj crkvici bio je zapravo prvi primjer sustavno obrađenog nekog lokaliteta sa šesterolistom, cjelovit znanstveni iskaz koji je uključio rezultate terenskih istraživanja i valorizaciju povijesnih izvora, te stvarnih ostataka arhitekture i skulpture. Opremljen je kataloškom obradom nalaza te preciznim arhitektonskim crtežima i fotografijama.⁶ U to je doba i T. Marasović izvršio iskapanja ostataka crkvice Sv. Marije u Trogiru.⁷ Spoznaju o tada već brojnoj skupini šesterolista kao zasebnom tipu predromaničkih crkvice u Dalmaciji obradio je 1958. godine u doktorskoj disertaciji.⁸ Nažalost, ona nikada nije objavljena. Tada je I. Petricioli na maketi Zadra iz 16. stoljeća, koja se čuva u *Museo navale* u Veneciji, identificirao položaj i oblik drugog šesterolista u Zadru, crkvicu Sv. Krševana na predjelu Kolovare ispred Grada.⁹ Potom je u samom Gradu proveo reviziju arheoloških iskapanja Stomorice, te u vremenu od 1965. do 1967. godine istražio i dokumentirao njene ostatke. Proučio je i objavio sve povijesne izvore i podatke iz literature, te u izvještaju priložio suvremene arhitektonske crteže i fotografije prethodnih i novih nalaza s lokaliteta.¹⁰ Tada je i S. Gunjača na Bribiru otkrio dio ostataka polikonhalne crkvice koja do danas nije sustavno istražena te se za nju još uvijek pouzdano ne zna je li bila šesterolist ili osmerolist.¹¹ S druge strane uslijedile su još dvije publikacije u kojima su temeljito, kao prethodno šesterolist u Pridragi, ili onaj u Zadru, obrađene još dvije rotonde. Najprije su J. T. i M. Marasović monografski obradili crkvicu Sv. Trojice na Poljudu u Splitu.¹² Potom je V. Delonga izradila kompleksan izvještaj za šesterolist u Kašiću.¹³ Konačno, nakon arheoloških istraživanja, koja je na crkvi Sv. Marije u Škabrnji proveo M. Zekan i u podnožju njenih zidova razotkrio ranije uočene ostatke šesterolisne građevine, N. Jakšić je opsežnom analizom povijesnih izvora dokazao da se ona nalazi na lokalitetu koji je u pisanim povijesnim vrelima bilježen kao crkva Sv. Juraj u Kamenjanima.¹⁴ Istraživanju povijesne građe o crkvici Sv. Krševana, S. Grysoconi de fonte, I. Petricioli se vratio ponovo i to u dva maha.¹⁵

Konačno, valja spomenuti i ostatke šesterolista u Rogačićima, istraženog još sredinom 20. stoljeća,¹⁶ te osmerolista u Ošlju.¹⁷

Svojevrsnu integralnu obradu šesterolista kao regionalnog tipa arhitekture u Dalmaciji izvršio je T. Marasović u tri navrata, najprije disertacijom 1958. godine, te potom prilogom u knjizi grupe autora iz 1978. godine i člankom iz 1984. godine, ali i novijim radovima.¹⁸ U dvije ih je prilike obradio također I. Petricioli, najprije 1976. i potom 1990. godine.¹⁹ Tablu s tlocrtima šesterolista objavila je S. Sekulić-Gvozdanović u knjizi grupe autora iz 1978. godine,²⁰ gdje ih je problemski obradio i V. Gvozdanović (V. P. Goss), a potom još 1987. te 1996. i 2006. godine.²¹ I sâm sam imao prilike baviti se problemom tih rotunda u članku iz 1991. godine,²² a doticao sam se njihova pitanja i kasnije, posljednji put upravo u prvom broju časopisa *Ars Adriatica*, kada sam ih doveo u vezu s fenomenom kontinuiteta trikonhosa u Dalmaciji.²³ Opsežnu studiju o funkciji šesterolista izradio je M. Jurković 1995. godine.²⁴

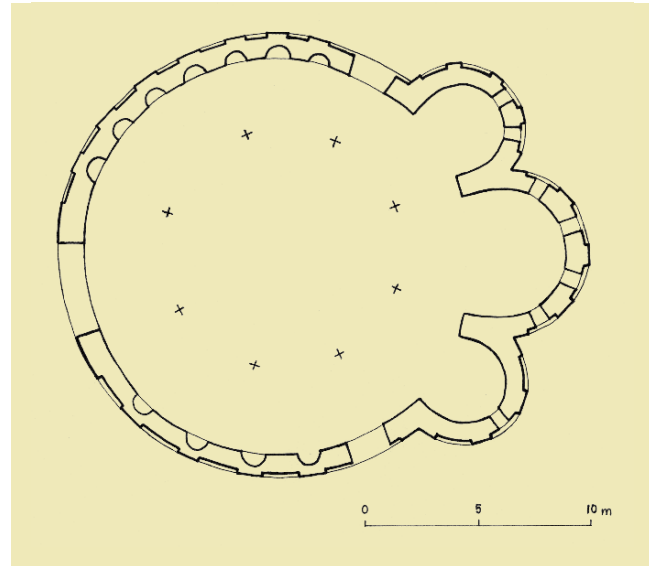
1. Tlocrt i presjek krstionice u Zadru (izvor: VEŽIĆ, P., 2005.)
Ground plan and cross-section of Zadar Baptistery

Krstionica u Zadru, 5. stoljeće

Ranokršćanski baptisterij smješten na južnoj strani katedrale oblikom je i konstruktivnim rješenjima jedinstvena građevina, nastala vjerojatno potkraj 5. stoljeća. U tlocrtu je tvori izvanjski šesterokut prožet unutrašnjim šesterolistom, a u prostoru volumen dviju međusobno sraštenih šesterostranih prizmi. Na donjem dijelu baptisterija svaka stranica njegova oplošja raščlanjena je posred plohe jednom oblom nišom. Na gornjem dijelu, pak, svaka stranica tambura ima po jedan lučno nadvijen prozor. Unutrašnji prostor oblikuju potkovaste apside i ljuške polukalotastih svodova radialno složenih uokolo kružne jezgre te ravne plohe šesterostranoga tambura nad njom. U vrhu tambura je šesterokrili lepezasti svod s oblim jedrima. Poput baldahina natkriva krsni zdenac, ukopan u podu posred krstionice. Šest kosih kontrafora, podignutih na polukalotama donjeg dijela baptisterija, podupiru bridove tambura s njegove vanjske strane (sl. 1).²⁵

Rotonda Sv. Trojstva u Zadru (Crkva Sv. Donata), 8. stoljeće

Druga građevina koja je svojom arhitekturom srodna dalmatinskim šesterolistima, mada je općim oblikom i veličinom znatno različita od njih, jest rotonda Sv. Trojstva u Zadru. Poznatija je pod imenom Sv. Donata. To je zgrada bogate prostorne strukture s galerijom i prigradnjama uokolo iz 9. stoljeća. No, jezgru građevine čine ostaci nešto starije slobodno stojeće rotunde iz 8. stoljeća. Ona posjeduje graditeljske elemente važne za svaki razgovor o arhitekturi dalmatinskih šesterolista. Tvori je središnji kružni prostor i prstenasti ophod. Na njega se nadovezuju tri polukružne, zapravo potkovaste apside, radialno postavljene i grupirane na istočnoj strani. Cjelinu građevine zatvara kružni perimetralni zid s plaštem triju spomenutih apsida, a nad središnjim kružnim prostorom zacijelo se trebala dizati kupola. Perimetar s unutrašnje strane raščlanjuju oble niše, a s vanjske plitke lezene. Na plaštu apsida među lezenama nalaze se prozori „gljivasta oblika“, monofore nadvijene polukružnim lukom većega promjera od širine otvora. U apsidama, podno polukalota, cijelim opsegom zida teče impostni vijenac jednostavna profila, a u tjemenu svodova bile su patere, kamene ukrasi u obliku rozete, o koje su vješane svjetiljke. Skupa s ostalim primjerima kamene i drvene plastike iz rotunde, odgovaraju najranijemu sloju predromaničke skulpture u Dalmaciji te su datirane u drugu polovinu 8. stoljeća.²⁶ Tome vremenu, uz ostale ulomke kamene plastike, odgovara i polukružni zabat ograde svetišta koji, možda, valja povezati s rotandom, a koji je naknadno ugrađen u romanička vrata pred njezinim stubištem s vanjske strane (sl. 2).²⁷

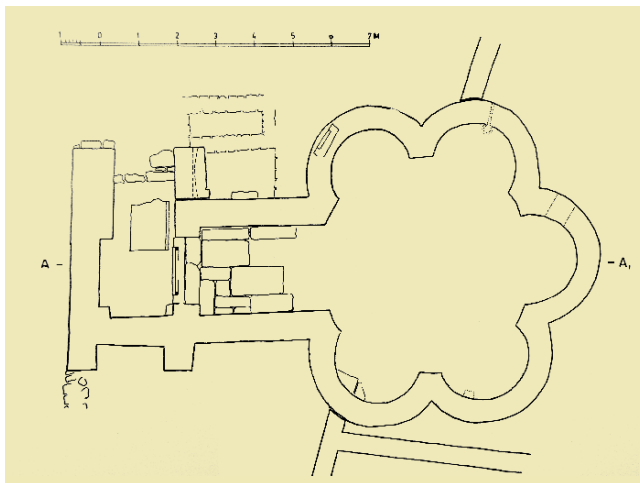
2. Tlocrt rotunde Sv. Trojstva u Zadru (izvor: VEŽIĆ, P., 2002.)

Ground plan of the rotunda of the Holy Trinity at Zadar

Zadar, Stomorica (S. Maria de Pusterla), 9.-10. stoljeće

Crkva je podignuta u prostoru između ranosrednjovjekovnog gradskog zida i samog mora na jugozapadnoj strani Grada, u predjelu zvanome *Pusterla*, nazvanom tako po obližnjim malenim vratima u srednjovjekovnome gradskom zidu. Najstariji poznati izvor koji bilježi crkvicu po tom nazivu potječe iz 1289. godine, a prvi ga navodi L. Fondra.²⁸ U ispravama koje je sabrao M. Zjačić spomenut je njen tadašnji kapelan, svećenik Matej, i Stana, njena heremita.²⁹ Porušena je sredinom 16. stoljeća, u vrijeme građenja mletačkih zidina u Zadru.

Od rotunde su ostali sačuvani zidovi u cijelome opsegu, ali u visini od svega metar do dva iznad temelja. Stoga je moguće govoriti tek o njezinome tlocrtu. Uokolo središnjega kružnog prostora niže se pet radialno postavljenih polukružnih apsida i šesti ulazni krak pačetvorinaste osnove. Svetište je bilo za stepenicu više i ogradom odijeljeno od prednjeg prostora. Za istraživanja u 19. stoljeću na pilonima između bočnih apsida bili su vidljivi tragovi prislanjanja ograde svetišta. Vanjski plašt zidova nije raščlanjen lezenama. Ispred ulaznoga kraka stoji predvorje, *narteks*, nad kojim se u traveju pred vratima ulaznoga kraka vjerojatno dizao zvonik. Po boku kraka bio je prigrađen arkosolij i pod njim sarkofag. Od namještaja iz crkvice sačuvani su ulomci tek dvaju kapitela i jednog pilastra ograde svetišta, te impost-kapitel, vjerojatno iz pretpostavljenog zvonika.³⁰ Pilastar i kapiteli odaju nešto starije stilske odlike od impost-kapitela (sl. 3).

3. Tlocrt arheoloških ostataka Stomorice (izvor: PETRICIOLI, I., 1968.) - Snimak ostataka Stomorice (foto: P. Vežić)

Ground plan of the remains of the church of Stomorica - Photo of the remains of Stomorica

Zadar, Sv. Krševan (ecclesia S. Grysogoni de fonte), 9.-10. stoljeće

Crkvice se nalazila ispred Grada, možda na području antičke rustičke vile, ali sigurno i kasnoantičke nekropole, te u blizini drevnog izvora vode do mora na predjelu Kolovare. C. F. Bianchi navodi da se rotonda spominje već u 11. stoljeću.³¹ Po izvoru je u povijesnim vrelima nazivana *de fonte*. Najstariji poznati takav navod zapisan je 1345. godine u *Opsadi Zadra*.³² Ostale podatke sabrao je I. Petricioli.³³ Posve je uništena čini se s izgradnjom novog lazareta Sv. Marka, *Lazaretto nuovo*, u 18. stoljeću.³⁴ Podignut je na mjestu starijega iz 15. stoljeća, a taj bijaše prigraden uz nešto stariju crkvu Sv. Marka koja se nalazila do šesterolista.

No, za oblik crkvice Sv. Krševana znade se tek iz kartografske građe, posebno crteža Zadra iz 16. stoljeća,

koji se čuva u Državnom arhivu u Torinu, te spomenute makete Zadra. O veličini građevine nije moguće s pouzdanjem govoriti kao ni o eventualnome raščlanjivanju njezina oplošja. Međutim, izvjesno je da općim izgledom slijedi oblik Stomorice. Uokolo središnjega kružnog prostora i ovdje su bile raspoređene oble apside, njih pet, i ulazni krak pačetrovinaste osnove, a iznad središnjeg prostora dizao se kružni tambur zabilježen na planu iz Torina. Ulomak pluteja upućuje na dio ograde svetišta.³⁵ Na njemu je u plitkom reljefu prikazan lik ptice, s jednom nogom malo podignutom u odnosu na drugu te s jednim raskriljenim krilom. Nad pticom je uzak ravan profil, a nad njim florealni motiv. Nažalost, ulomak je nedavno nestao rušenjem kuće koja se nalazila na mjestu ili u blizini šesterolista. Istoj instalaciji vjerojatno je pripadao i dio kamene grede s volutama u gornjoj zoni i dijelom natpisa u donjoj. Tu se čita znak križa i tri slova do njega: + PER[...]. Greda je bila visoka oko 25 cm. Otkrivena je prilikom rušenja zida spomenute zgrade. Sačuvana su tada i dva impost-kapitela koja bijahu ugrađena u prozor na zabatu te kuće (sl. 4).³⁶

4. Tlocrt Sv. Krševana na planu Zadra u Torinu (izvor: PETRICIOLI, I., 1989.), ulomak pluteja (izvor: PETRICIOLI, I., 1958.) te ulomak grede s ograde svetišta (foto: P. Vežić)

Ground plan of St Chrysogonus' on the map of Zadar at Turin, the chancel screen fragment and the fragment of a chancel screen architrave

Pridraga, Sv. Mihovil, 9. stoljeće

Pridraga je selo u Kotarima, sjeveroistočno od Zadra, u hrvatskoj županiji Luka i ninskoj biskupiji, a na mjestu srednjovjekovnoga naselja Dolac. Ono se po crkvi Sv. Martina u povijesnoj građi naziva *Martindol* ili *Sutmartindol*. Tu je i predio zvan *Manastirine*, ali i *Miovilovac*, toponimi koje navodi S. Gunjača.³⁷ Na tom su mjestu ostaci šesterolista koji bijaše posvećen očito Sv. Mihovilu.

Crkvice je podignuta na području antičkog gospodarskog sklopa koji je postojao čini se i u ranome srednjem vijeku. U drugoj fazi građenja uz crkvu je, također sa zapadne strane kao u Zadru, prigraden predprostor, narteks ugrađen između antičke zgrade i šesterolista. Snažni piloni ukazuju na sustav svodova koji su vjerojatno natkrivali predvorje. Vrata u njemu i ovdje

5. Tlocrt arheoloških ostataka Sv. Mihovila u Pridragi (izvor: Planoteka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu) - Snimak ostataka Sv. Mihovila (foto: P. Vežić)

Ground plan of the remains of the church of St Michael at Pridraga - Photo of the remains of the St Michael

su, također kao u Zadru, na sjevernoj strani, i okrenuta upravo prema ulazu u sjeverno krilo antičkog sklopa.

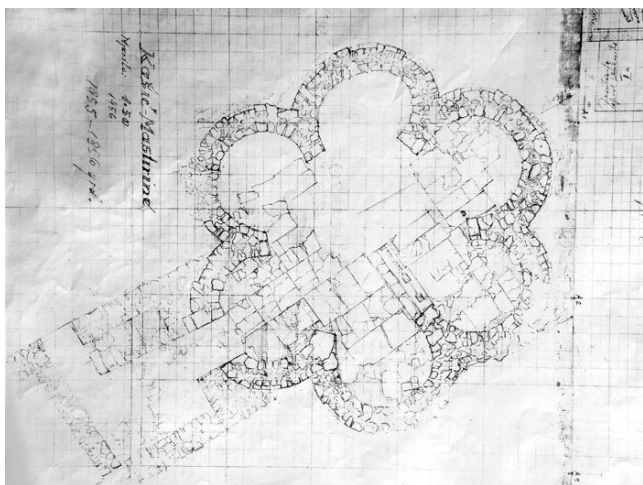
Ziđe šesterolista očuvano je mjestimično skoro do dva metra nad razinom poda, ali ipak nedovoljno za spoznaju veću od tlocrta građevine. Ona se, kao i ostali šesterolisti, sastoji od kružnoga prostora u sredini i šest polukružnih apsida uokolo njega tako da je i ulazni krak zapravo polukružna apsida. No, promjerom je uža od ostalih. Po dvije susjedne joj imaju nešto širi, ali međusobno približno jednak promjer. Glavna apsida, pak, opsegom je šira od njih, te znatno veća od one na ulazu. Vrata su postavljena sučelice svetištu, ali malo u odklonu u odnosu na os rotunde. Oplošje njezina ziđa izvana raščlanjeno je lezenama. U prednjem dijelu rotunde sačuvan je veći dio pločnika. Ulomci ograde svetišta, posebno grede s natpisom u kome je bilo uklesano i ime naslovnika crkve, arkandela Mihovila, MICHA(elis) (archa)NGEL(i), svjedoče da je i ovdje ograda dijelila prostor po sredini šesterolista upirući se o pilone među bočnim apsidama. Stilske odlike ulomaka ograde srodne su onima iz Kašića što i ovaj šesterolist dovodi u vezu sa zadarskim radionicama i drugom polovinom 9. stoljeća (sl. 5).³⁸

Kašić, Šesterolist (S. Thomas de Cassich?), 9. stoljeće

Kašić je selo također u Kotarima, sjeveroistočno od Zadra, na mjestu starijega naselja na tlu stare hrvatske županije Luka i srednjovjekovne ninske biskupije. U njemu se nalazi predio zvan *Mastirine*. Na tom su mjestu sačuvani ostaci šesterolista nepoznatog titulara. Povijesni izvori navode crkvu Sv. Tome u Kašiću, S. *Thomas de Cassich*, na što je upozorila V. Delonga, naglašavajući pritom kako nije moguće sa sigurnošću kazati da je to naslovnik upravo kašićke rotunde.³⁹ Pretpostavila je također da je sklop sa šesterolistom konačno porušen s Foskolovim razaranjima 1674. godine za kandijskog rata.⁴⁰

Šesterolist je podignut na tlu antičke vile koja je dijelom opstojala i u srednjem vijeku. U drugoj fazi izgradnje uz rotundu je prigraden predprostor srodan onome na Stomorici u Zadru i Sv. Mihovilu u Pridragi, s ulazom također na sjevernoj strani narteksa. Pretpostavlja se da je i nad njim bio zvonik. Uokolo crkvice prostire se srednjovjekovno groblje. Sam naziv lokaliteta, *Mastirine*, ukazuje na ugasli samostan koji se u povijesnim vrelima ne spominje. Zacijelo je riječ, kao u Pridragi, o karakterističnom narodnom imenu za slične lokalitete s razvalinama drevnih nepoznatih građevina, stradalih pretežno u vremenima ratova protiv Turaka.

Zidovi rotunde sačuvani su tek metar do metar i pol nad temeljima te je i u ovom slučaju moguće

6. Tlocrt arheoloških ostataka šesterolista u Kašiću (izvor: Planoteka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu)

Ground plan of the remains of the hexaconch at Kašić

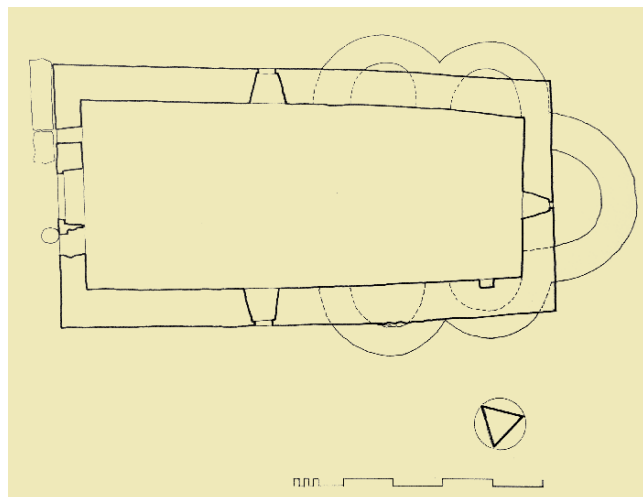
govoriti samo o tlocrtu građevine. Ona se, poput ostalih šesterolista sastoji od kruznoga prostora u sredini i šest polukružnih, upravo potkovastih apsida radijalno poredanih uokolo jezgre. Apside su promjerom približno jednake. Malo šira od ostalih tek je ona ulazna. Dakle, za razliku od zadarskih primjera na kojima je ulazni krak pravokutan, ovdje je, kao i u Pridragi, polukružno oblikovan. K tome je i ovdje, također kao u Pridragi, oplošje građevine izvana raščlanjeno lezenama. Među onima na ulaznoj apsidi smještena su vrata u samoj sredini plašta, točno u osi rotunde sučelice glavnoj apsidi. U crkvi su dobro sačuvani veći dijelovi pločnika, a s njim i prag ograde svetišta koja je točno po sredini odvajala trodijelni prezbiterij šesterolista od prednjega prostora u njemu. Ogradu u obliku pergole tvorili su pilastri i pluteji ukrašeni pleternim ornamentima, uglavljeni u spomenuti prag. Na pilastrima su bili osovljeni okrugli stupići s kapitelima, na koje je bila položena greda ukrašena nizom voluta, tzv. kukama. Nad vratima posred ograde dizao se trokutasti zabat. Stilske odlike reljefa, poput onih u Pridragi, ukazuju na zadarske klesarske radionice i drugu polovinu 9. stoljeća, što bi zacijelo bilo i vrijeme izgradnje samoga šesterolista u Kašiću (sl. 6).⁴¹

Škabrnja, Sv. Juraj (S. Georgius di villa Podbrgljani), 9.-10. stoljeće

Škabrnja je selo također u Kotarima, u zadarskome zaleđu. Nalazi se na mjestu naselja Kamenjane na tlu stare hrvatske županije Luka i srednjovjekovne ninske biskupije. U selu se, na predjelu zvanome Hambar, nalazi crkvice Sv. Marije. Podno njezinih zidova ostaci su šesterolista zabilježenog u povijesnim izvorima pod

imenom Sv. Jurja u Kamenjanima, odnosno kasnije Podbrđanima. Najstariji poznati pisani izvor koji spominje crkvicu Sv. Jurja u Kamenjanima, *ecclesia sancti Gergii... in Chammechani*, potječe iz 1195. godine.⁴² Niz nešto mlađih podataka sabrao je N. Jakšić. Među njima je i onaj iz 1285. godine što bilježi rotundu kao crkvu sela Podbrđani, *S. Georgius di villa Podbrgljani*. Bijaše podignuta nad razvalinama neke antičke građevine. Funkcionirala je kao „rodovska zadužbina nekog hrvatskog plemena”. Uokolo nje prostire se srednjovjekovno groblje.⁴³ Čini se da je rotonda srušena u 17. ili 18. stoljeću kada je na njenom mjestu podignuta crkva Sv. Marije.⁴⁴

Zidovi šesterolista sačuvani su tek oko jedan metar nad temeljima te je moguće govoriti samo o tlocrtu rotunde, i to bez poznavanja izvornoga oblika ulaznog kraka koji bijaše posve razoren prilikom građenja gotičkog dijela crkve. Dakle, uokolo središnjega kruga (u ovom slučaju preciznije, ovala) raspoređeno je pet polukružnih apsida. Glavna je nešto šira od ostalih, a njezin je zid i nešto deblji od ostalih. Oplošje šesterolista, poput Stomorice u Zadru, nije raščlanjeno lezenama. Unutrini nema tragova o eventualnoj razlici u razini poda, a nisu otkriveni ni ulomci kamenoga namještaja (sl. 7).⁴⁵

7. Tlocrt arheoloških ostataka Sv. Jurja u Škabrnji (izvor: Planoteka Konzervatorskog ureda u Zadru)

Ground plan of the remains of St George's at Škabrnja

Kakma, Šesterolist

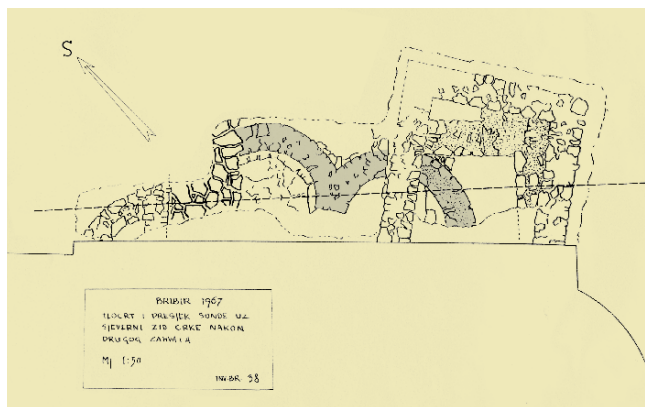
Kakma se nalazi također u Kotarima, jugoistočno od Zadra, na tlu stare hrvatske županije Sidraga, te ninske i kasnije biogradske biskupije. Za rotundu na Vinogradima, podno Tinjske gradine, znamo samo po stručnim izvještajima arheologa koji govore o šesterolistu. Njegovi su ostaci razoreni s izgradnjom

ceste koja vodi na zapad prema Galovcu. Ulomak predromaničkoga pluteja s obližnjega lokaliteta Međine i greda ugrađenih u zide crkve Sv. Ivana na Gradini možda treba dovoditi u vezu s rotandom u Kakmi?⁴⁶

Bribir, Rotonda, 9.-10. stoljeće

Bribir, antička *Varvaria*, bijaše kasnoantički kastrum, poslije grad, na vrhu brijega koji dominira nad istočnim dijelom Kotara. Središte je stare hrvatske županije koja po gradu i nosi ime - bribirska, a nalazi se na tlu nekadašnje skradinske biskupije. Rotonda je sačuvana tek u skromnim arheološkim tragovima podno crkve Sv. Joakima i Ane na groblju. Naslovnik nije poznat, ali su u literaturi iznesene pretpostavke da je crkva bila posvećena možda Sv. Ivanu,⁴⁷ ili Sv. Mariji.⁴⁸

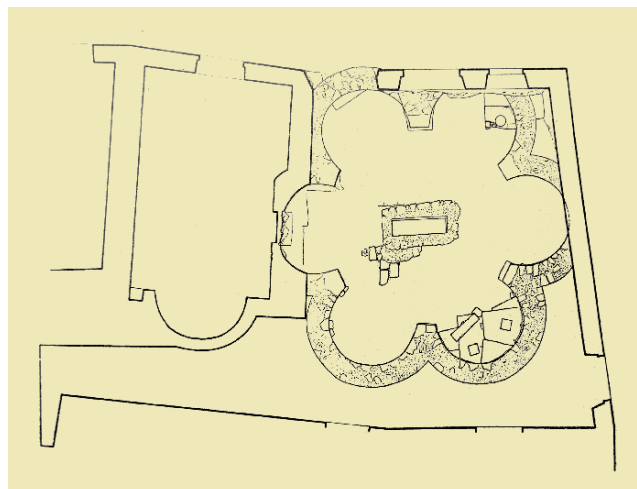
Ostaci još nisu cjelovito istraženi te crkvicu neki autori tumače osmerolistom, a neki, pak, šesterolistom, što se čini ispravnijim. Tome u prilog govori i neobjavljena analiza D. Jelovine na koju se poziva T. Burić. Prema arhitektonskome snimku otkrivenih dijelova zida i grafičkoj rekonstrukciji idealnoga tlocrta, čini se da je rotonda, poput Stomorice u Zadru, bila nešto manja od zadarskoga baptisterija, a slično sa Stomoricom i Sv. Jurjem u Škabrnji, ni ona nema lezenu raščlanjeno oplošje. Ulomci predromaničkog crkvenoga namještaja, otkriveni na Bribiru na više lokaliteta, govore o dijelovima ograde svetišta te o razdoblju od sredine 9. do sredine 10. stoljeća. Neki su otkriveni upravo tijekom istraživanja rotonde (sl. 8).⁴⁹

8. Tlocrt arheoloških ostataka šesterolista u Bribiru (izvor: Planoteka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu)
Ground plan of the remains of the hexaconch at Bribir

Trogir, Sv. Marija (S. Maria de Platea), 9. stoljeće

Trogir je jedan od gradova na tlu bizantske Dalmacije u ranom srednjem vijeku. U njemu se, posred grada na rubu renesansnoga gradskog trga, na mjestu antičkih građevina, nalaze ostaci ranosrednjovjekovnog

9. Tlocrt arheoloških ostataka Sv. Marije *de platea* u Trogiru (izvor: MARASOVIĆ, T., 1963.) i crtež Ch. Clerisseaua iz 1757. godine (izvor: MARASOVIĆ, T., 1966.)

Ground plan of the remains of the church of St Mary de platea at Trogir and the drawing by Clerisseau of 1757

šesterolista porušenog sredinom 19. stoljeća. Među poznatim pisanim podacima koji bilježe rotundu u prošlosti najstariji je onaj iz 1263. godine. Objavio ga je M. Barada.⁵⁰ Problematici su podaci u jednoj bilješci iz 1511. godine iz ostavštine Ivana Luciusa, povjesničara iz 17. stoljeća. Bilješku je sačuvao njegov otac Petar, a nalazila se u građi njegova strica, također Ivana Luciusa, koji bijaše kanonik i upravitelj crkvice Sv. Marije u 16. stoljeću. Iz ostavštine je bilješku prepisao i objavio D. Farlati u 18. stoljeću.⁵¹ Na njenu drugu varijantu, ceduljicu koja se čuva u Znanstvenoj knjižnici u Zadru, upozorio je R. Katičić. Više je autora proučavalo te podatke, a komparativnu analizu jedne i druge bilješke izvršio je Ž. Rapanić.⁵² Oporuka biskupa Kažotića iz 1370. godine ukazuje na mogućnost da je rotonda služila barem povremeno i kao krstionica.⁵³ Posebno vrijedan

izvor za izgled trogirskog šesterolista prije rušenja u 19. stoljeću crtež je trogirskoga trga koji je 1757. godine izradio Ch. L. Clerisseau.⁵⁴

Među ostacima ziđa rotonde u niskome sloju sačuvan joj je cijeli opseg, ali i dio plašta dviju apsida na zapadnoj strani. Jedna od njih je ulazna apside nad kojom je velikim dijelom očuvan i svod polukalote te impostni vijenac pod njim, a u osi apsida sačuvan je i glavni ulaz u rotundu. Zacijelo se radi o mlađim romaničkim vratima na mjestu prvotnih. Na plaštu druge apsida, pak, očuvane su dvije lezene i među njima niša nadvijena slijepim lukom, poput onih na apsidama rotonde Sv. Trojstva u Zadru. Pred crkvicom je bio narteks pod čijim je pločnikom otkriven niz sarkofaga. Jedan se nalazio i točno posred rotonde. U cjelini, temeljem stvarnih ostataka građevine moguće je o njezinoj arhitekturi govoriti znatno više nego li o prethodnim šesterolistima. Tome osobito pridonosi spomenuti crtež Ch. L. Clerisseaua. Crkva, prikazana u pogledu sa sjeverne strane trga još je posve sačuvana. Na njoj je zabilježeno oplošje dviju apsida koje raščlanjuju lezene postavljene na niskome podzidu. Među njima su plitke niše nadvijene polukružnim slijepim arkadama. Nad njima, pak, krovni je vijenac oslonjen na ranoromaničke konzolice. Ponad jezgre građevine diže se visoki okrugli tambur s plaštem koji raščlanjuju niše. Podno tambura i njegova krovnog vijenca nalaze se nizovi ranoromaničkih konzolica poput onih na apsidama. Prema trgu rotunda je otvorena bočnim vratima s renesansnim ili baroknim okvirom i vijencem nad njim (sl. 9).

Ulomci ograde svjedoče da je ona i ovdje odvajala svetište od prednjega dijela rotonde. Njezini stariji elementi datirani su u prvu polovinu 9. stoljeća. Među njima bio je i trokutasti zabat s uklesanim natpisom u kome je i ime Sv. Marije, S(an)C(t)A(e) M(a)R(i)E, otkriven s istraživanjima u predvorju rotonde. Međutim, crkvici je pripisan i mlađi polukružni zabat s natpisom: „... EGO PROCON(sul) ...“, nastao, čini se, potkraj 10. st. Nepoznati su mjesto i okolnosti nalaza. No, radi polukružne forme zabata pretpostavlja se da je mogao pripadati upravo ovoj rotundi. Postavljena je i druga teza po kojoj zabat pripada crkvici Sv. Martina koja se nalazi neposredno do Sv. Marije. Titula prokonzula na zabatu odnosi se zacijelo na bizantskog namjesnika u Dalmaciji, zadarskoga priora Madija s kraja 10. stoljeća.

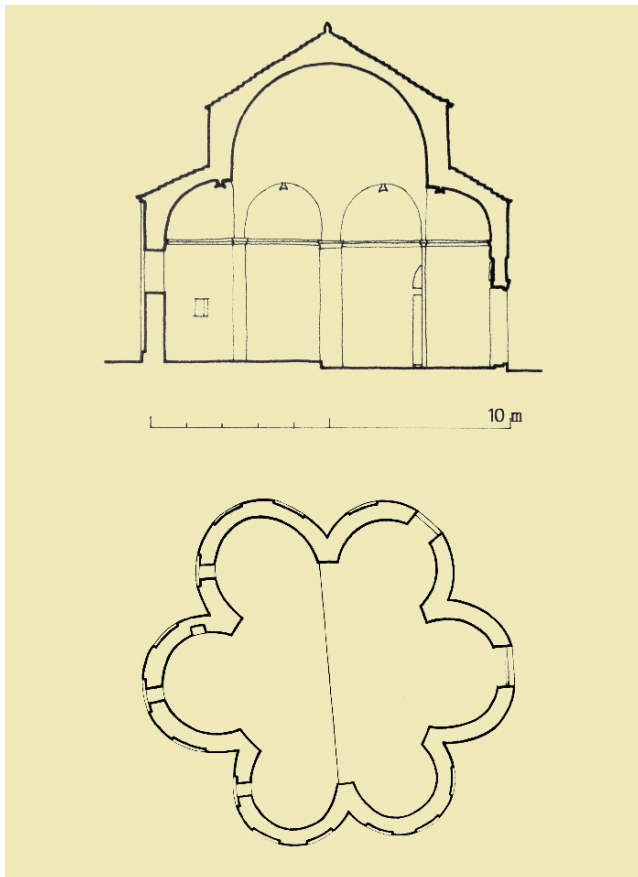
U cjelini, *S. Maria de Platea* u Trogiru bijaše rotunda tipološki jednaka prethodnim šesterolistima. Tvori je vijenac od šest polukružnih apsida radijalno raspoređenih uokolo kružne jezgre nad kojom se diže okrugli tambur. Raščlanjeno oplošje apsida približava

je osobito crkvicama u Pridragi i Kašiću. Uz njih je veže i vrijeme nastanka prvotne ograde svetišta, što bi govorilo da je podignuta vjerojatno početkom 9. stoljeća. Ranoromanički elementi njene arhitekture, pak, ukazuju na preuređenje građevine potkraj 10. ili tijekom 11. stoljeća.⁵⁵

Split, Sv. Trojica, 9. stoljeće

Split je također grad na tlu bizantske Dalmacije. Među negdašnjim poljima i vinogradima u njegovom predgrađu, na Poljudu, nalazi se crkvice posvećena Sv. Trojstvu. Po njoj je predio uokolo rotonde u povijesti nazivan *terra sanctae Trinitatis*,⁵⁶ iz čega slijedi i hrvatsko ime: *Sutrojica*.

Rotonda je najbolje sačuvani dalmatinski šesterolist koji nam, osim na tlocrtnoj razini, i u punoj visini svjedoči o cjelini prostorne strukture, kako vlastite tako posredno i svih srodnih primjera. Nedavno je na crkvici rekonstruiran tek dio tambura i kupola u njemu te dio zida s lezenama i nišama na oplošju njezinih dviju apsida, dok su u davnijoj prošlosti obnovljena oplošja (ali bez lezena!) dviju apsida s vratima. Dakle, samo je u ovoj rotundi sačuvan cjelovit sustav svodova, odnosno polukalota nad apsidama te impostnih vijenaca podno svodova i patera u njihovim tjemenu. U punome je opsegu četiriju apsida očuvan i cjeloviti sustav lezena na oplošju, sa slijepim arkadama među njima, a samo su ovdje sačuvani i prozori na apsidama svetišta, smješteni točno među lezenama. Sve su to elementi arhitekture zastupljeni i na zadarskoj rotundi Sv. Trojstva. S druge strane tambur je nizak i ravan, bez raščlanjenog plašta, poput onoga u Trogiru koji se s izduženom proporcijom i ranoromaničkim vijencima doimlje mlađim od rotonde, što ovaj u Splitu nije. No, poput trogirskoga i splitski šesterolist ima dva ulaza, ali čini se, kao i u Trogiru, oba su naknadno nastala. Vrata u osi rotonde na ulaznoj apsidi nova su, a oplošje na njoj nema lezena poput ostalih apsida. Na većem dijelu oplošja susjedne apsida također nema lezena, a vrata na njoj imaju odlike ranoromaničke arhitekture. Po svemu tome čini se da je i ovdje moguće govoriti o obnovi rotonde negdje potkraj 10. ili u 11. stoljeću. Ulomci polukružnih zabata svjedoče da je svetište i ovdje bio odvojeno od prednjeg prostora visokom ogradom. Njezin položaj zacijelo je odgovarao onima u prethodnim šesterolistima - dakle, instalacija se na sredini crkvice upirala o pilone među apsidama na bokovima rotonde zatvarajući tako, kao i u ostalim primjerima, tri apsida u jedno svetište. No, u ovom slučaju broj lukova ukazuje na mogućnost da je ograda imala tri prolaza prema svetištu, što u ostalim šesterolistima nije uočeno. Lukove uz nizove voluta

10. Tlocrt i presjek rotunde Sv. Trojice na Poljudu u Splitu (izvor: MARASOVIĆ, J., T. i M., 1971.) - Snimak Sv. Trojice (foto: P. Vežić)
Ground plan and cross-section of the rotunda of the Holy Trinity at Poljud at Split - View of the Holy Trinity

prate i natpisi. Na jednome od njih zabilježeno je ime arkandela Mihovila. Stoga neki autori pretpostavljaju da je rotonda bila posvećena Sv. Mihovilu, poput one u Pridragi ili one Brnazama. Međutim, ime nije ostavilo traga u povijesnim izvorima ni toponimiji lokaliteta te je Sv. Trojstvo vjerojatno, kao i u Zadru, izvorni naziv rotunde. Stilske odlike reljefa na lukovima ukazuju na rana desetljeća 9. stoljeća, što i samu građevinu datira u to vrijeme, ili čak prijelaz 8. u 9. stoljeće (sl. 10).⁵⁷

Brnaze, Sv. Mihovil, 9. stoljeće

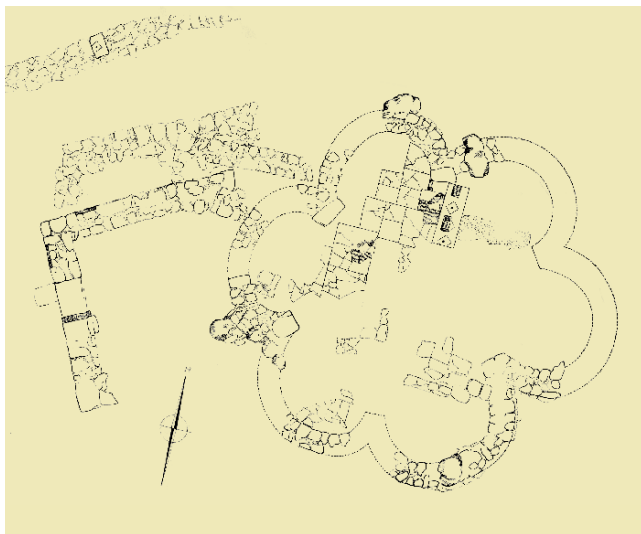
Brnaze su selo pored Sinjskoga polja, na tlu srednjovjekovne Cetinske županije u staroj hrvatskoj državi. Tu se uz predio zvan Ivkovića glavica, (ili Bunarska glavica), nalazi izvor rječice *Mijoljača*, hidronim po kome se naziva uži lokalitet koji je zabilježio S. Gunjača pretpostavljajući da je nastao po naslovniku negdašnje crkvice na tom mjestu.⁵⁸ Otkrio je njezine skromne ostatke koji ipak pouzdano govore o šesterolistu, a s njima i ulomke natpisa koji govore o posveti zacijelo Sv. Mihovilu. Crkvice je podignuta

na mjestu starije građevine za koju se pretpostavlja da je ranokršćanska memorija. Ranosrednjovjekovna je služila kultu *do 13. stoljeća kada se njenim rušenjem na tom prostoru razvija kasnosrednjovjekovno groblje*.⁵⁹ Posljednji ostaci uništeni su joj iskopom pijeska sredinom 20. stoljeća.

Od rotunde je bio sačuvan tek najniži sloj zidova i to ne u kontinuitetu cijelog opsega. O njenom tlocrtu danas je moguće govoriti tek na osnovu dokumentacije iz vremena istraživanja i to bez spoznaje moguće artikulacije oplošja i rasporeda otvora na njemu. Ipak, jasno se razaznaje karakteristična arhitektonska kompozicija koju i ovdje tvori središnji kružni prostor i šest polukružnih apsida uokolo. One su međusobno nejednake i nepravilne. To cijelome tlocrtu daje deformiran izgled.

Brojni ulomci skulpture svjedoče o ogradi svetišta koja je po sredini crkve odvajala svetište od prostora za vjernike. Poput slučaja u Kašiću, dio praga ograde bio je očuvan na licu mjesta uz ulomke pločnika, koji su prekrivali prednji dio šesterolista. Pouzdanije

od splitskog primjera, gdje se tek pretpostavlja da je ograda imala tri prolaza prema svetištu, ovdje je ona posve sigurno bila upravo takva. Ukras na sačuvanim dijelovima arhitrava tvore nizovi voluta pri vrhu, i pletenica pri dnu grede te natpisna traka među njima. Sličan raspored imaju i ulomci lukova. U očuvanome dijelu natpisa spominje se: (princi)PE(s) ANGEL(orum); dakle, Sv. Mihovil kome je crkva bila posvećena te po njoj, slično kao u Pridrugi, prozvan i sam lokalitet. Stilske odlike reljefa na ulomcima ograde svetišta svjedoče o prvoj polovini 9. stoljeća, vremenu u kome je zacijelo nastala i sama rotonda (sl. 11).⁶⁰

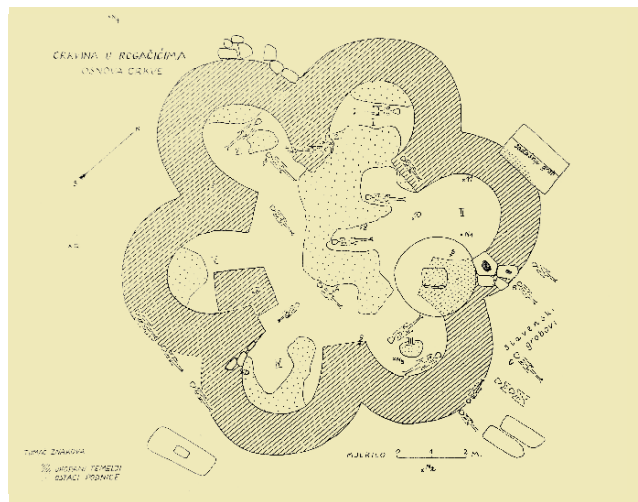

11. Tlocrt arheoloških ostataka Sv. Mihovila u Brnazama (izvor: Planoteka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu)

Ground plan of the remains of the church of St Michael at Brnaze

Rogačići, Šesterolist, 10.-11. stoljeće (?)

Rogačići se nalaze pored sela Blažuj u Bosni, nedaleko od Sarajeva. Tu je u skromnim ostacima otkriven temeljni sloj građevine koja je veličinom i oblikom tlocrta srodna dalmatinskim šesterolistima. Tijekom iskapanja otkriveni su i dijelovi arkada za koje se pretpostavlja da su bile stranice ciborija. No, vjerojatnijom se čini mogućnost da je i ovdje riječ zapravo o ulomcima ograde svetišta, koja je tipološki bila različita od onih u Dalmaciji, kao što su i reljefni ukrasi na njoj stilski različiti od onih u dalmatinskim šesterolistima. Stoga su istraživači u nedoumici kada govore o vremenu nastanka građevine i arkada u njoj. Datiranje se proteže od 9. do 12. stoljeća. U tome rasponu ranoromaničko razdoblje se čini možda vjerojatnije kao vrijeme nastanka šesterolista u Rogačićima nego li ono predromaničko (sl. 12).⁶¹

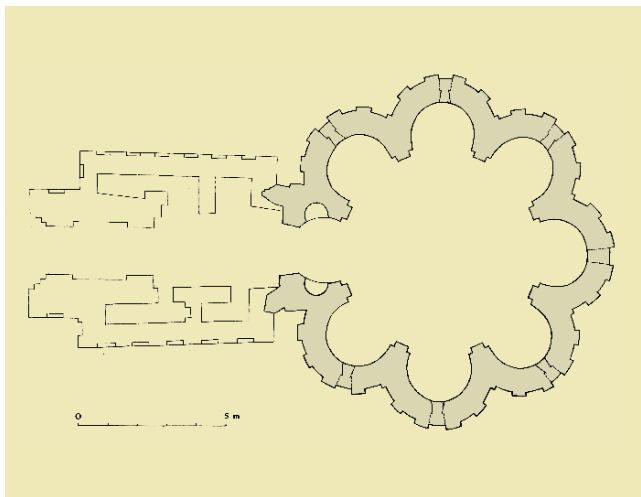
12. Tlocrt arheoloških ostataka šesterolista u Rogačićima (izvor: ČREMOŠNIK, I., 1953.)

Ground plan of the remains of the hexaconch at Rogačići

Ošlje, Rotonda, 10. stoljeće

Ošlje se nalazi nedaleko od Stona, u zaleđu Malostonskoga zaljeva, na tlu srednjovjekovnoga Zahumlja. Dvojbeno je koliko današnje selo treba povezivati s „gradom” Jošlje što ga bilježi Konstantin Porfirogenet sredinom 10. stoljeća u knjizi „O upravljanju Carstvom”, gdje se govori i o zahumskoj sklaviniji. U dubrovačkoj ispravi, pak, s kraja 14. stoljeća, uz Ošlje se spominje i crkva Sv. Petra, ali nije moguće sa sigurnošću kazati je li to upravo crkva koja se u ostacima nalazi ponad današnjega mjesta, na lokalitetu *Bijela lokva*. U novije vrijeme za nju se sve više koristi naziv *rotonda*. U skupini dalmatinskih polikonhalnih građevina jedina je do sada poznata sigurna osmerolisna crkva. No, poput nekih spominjanih šesterolista i ona je u drugoj fazi građenja stekla predvorje, zapravo veliki narteks u kome prostor stubišta ukazuje na dvoetažnu građevinu. Štoviše, raspored supstrukcija do samoga ulaza sugerira mogućnost da se nad travejom do vrata dizao zvonik kvadratne osnove. Oplošje narteksa, poput same rotonde, raščlanjuju lezene.

Ziđe rotonde relativno je visoko sačuvano, do tri metra iznad razine tla, ali nažalost ne do svodova. Oni su posve uništeni. Ipak, o njoj je moguće govoriti i više od samog tlocrta budući su u vrhu zidova očuvani donji dijelovi prozora u tjemenu apsida, pa se s pouzdanjem može razmatrati raspored svih njenih otvora. Prostornom strukturom crkva se, poput dalmatinskih šesterolista, sastoji od vijenca polukružnih, upravo potkovastih apsida radialno raspoređenih uokolo središnjega kruznoga prostora nad kojim se dizala kupola. Na čeonj strani pilona među apsidama

13. Tlocrt arheoloških ostataka rotunde u Ošlju (izvor: VEŽIĆ, P., 2002.) - Snimak ostataka rotunde (foto: P. Vežić)
Ground plan of the remains of the rotunda at Ošlje - View of the rotunda remains

nalaze se istaknuti pilastri, što čeonj plohi daje „T” profil. Taj detalj nije zastupljen na šesterolistima! Tri apside na istoku zacijelo su funkcionirale kao svetište. U osi nasuprotne apside pak, sučelice svetištu, nalazi se ulaz, a do njega u zidu upisana po jedna obla niša s lijeve i desne strane vrata. Oplošje rotunde izvana raščlanjuju plitke lezene, slične onima u Zadru (Sv. Trojstvo), Pridragi, Kašiću, Trogiru i Splitu. Među njima, u tjemenu apsida su prozori, različiti od onih u Zadru i Splitu po tome što se prema van rastvaraju ljevasto proširenim otvorom. Čini se da je u izvornom obliku rotunde pred njezinim ulazom bio svojevrsan vestibul u obliku polukružne apside.⁶²

Pet malenih kamenih ulomaka vjerojatno su dijelovi pluteja koji svjedoče da je i ova crkva imala liturgijski namještaj. No, što su sve bili njegovi elementi i kako su bili raspoređeni u prostoru ne možemo znati. Stilske odlike troprutih pletera na ulomcima moguće je povezivati s prvom trećinom 10. stoljeća, vremena u kome je Zahumljem upravljao Mihajlo Višević, knez koji je godine 925., skupa s hrvatskim kraljem Tomislavom, sudjelovao na crkvenom saboru u Splitu. To samo po sebi potvrđuje određenu kulturnu povezanost Zahumlja s gradovima Dalmacije i vladarom Hrvatske, iz čega je moguće pretpostaviti da je i oblik Rotonde u Ošlju nastao zapravo po utjecaju dalmatinskih šesterolista (sl. 13).⁶³

Forma - opće odlike

Utjecaj oblika sakralne arhitekture iz važnijih središta Bizanta na crkvene građevine u Dalmaciji kasnoantičkog vremena prepoznat je posebno na primjeru nizova bifora na bočnim zidovima ranokršćanskih bazilika u Zadru - fenomen srodan načinu rastvaranja zidnog

platna posebno na solunskim bazilikama i tumačen činjenicom da je upravo Solun bio sjedište papinskog vikarijata za područje Ilirika.⁶⁴ Prostorna kompozicija zadarske krstionice, pak, povezivana je osobito s crkvom Bogorodice Hodigitrije i crkvom Sv. Eufemije u Carigradu.⁶⁵ No, otkako je E. Hadjityphonos istražila i objavila ostatke krstionice Sv. Ivana pored crkve Sv. Sofije u Solunu - rotunde složenog tlocrta s vanjskim šesterostranim obrisom i unutrašnjim šesterolisnim, poput baptisterija u Zadru, ali i sa znatnim razlikama u dimenzijama i detaljima arhitekture - moguće je argumentirano, više negoli dosada, govoriti upravo o solunskim utjecajima na oblikovanje ranokršćanskih građevina u Zadru.⁶⁶ Time se otvara i mogućnost razmatranja važnosti bizantskog kulturnog sloja u Dalmaciji općenito, te njegove tradicije u vrijeme ranoga srednjeg vijeka, doba u kome su biskupi dalmatinskih gradova priznavali carigradskog patrijarha kao svog crkvenog poglavara. Do toga je došlo u 8. stoljeću, odlukom bizantskog cara Leona III., a trajalo je do splitskih crkvenih sabora u 10. stoljeću.⁶⁷

Iz takve povijesne podloge, s kojom je Zadar u 8. stoljeću postao ujedno glavni grad bizantske Dalmacije, biva shvatljivo da forma neke njegove građevine, u ovom slučaju unutrašnji oblik zadarske krstionice, postaje predložak za skupinu novih rotunda, dalmatinskih šesterolista. K tome, oni nisu samo formom slični predlošku već mu odgovaraju dimenzijama i proporcijama, a svojim rasporedom svjedoče o širenju tog tipa građevine iz središta Dalmacije u ostale njezine gradove i njihova zaleđa. Tako se dva šesterolista nalaze u samom Zadru, još pet njih na području Ravnih kotara i tri na trogirsko-splitkom prostoru.⁶⁸

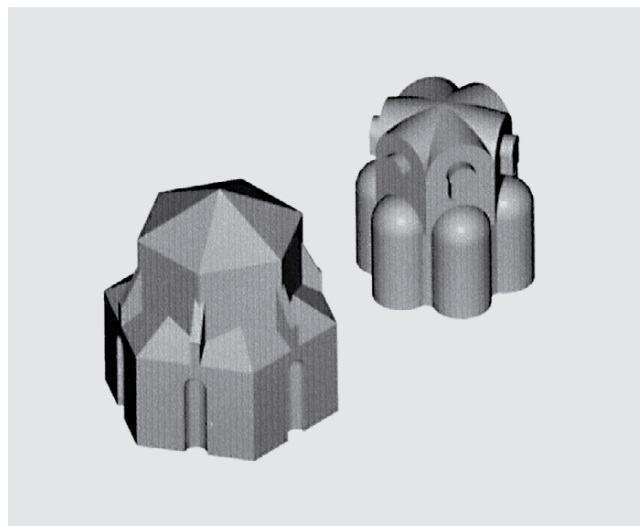
Unutrašnji oblik zadarskog baptisterija tvori kompozicija kružne osnove sa šest oblkih apsida radijalno raspoređenih uokolo jezgre. Ona kao kružna seže do visine imposta na pilonima među apsidama. Nad njima, pak, prerasta u šesterostranu iz koje se diže i šesterostrani tambur s lepezastim svodom, koji ima šest jedara. Takvog tambura i svoda na šesterolistima nije bilo. Sudeći po onom sačuvanom na crkvi Sv. Trojice na Poljudu u Splitu i tragovima svoda u njemu, čini se da su šesterolisti općenito imali kružni tambur i u njemu skrivenu kupolu u obliku kalote. Ipak, osnovna arhitektonska kompozicija i elementi koji je grade, proporcijski odnosi među njima, te posebno same dimenzije, toliko su srodni s krstionicom da se usporedba nameće sama od sebe, pa se pretpostavka o zadarskom baptisteriju kao mogućem predlošku dalmatinskih šesterolista, čini naprosto logičnom. Ipak, spominjući dimenzije valja naglasiti da među šesterolistima postoji iznimka koja sa znatno užim opsegom odstupa od uočene sukladnosti u veličini prostora između krstionice i ostalih rotunda. To je crkva Sv. Jurja u Škabrnji. Zamjetno je uža, pa je time bila zasigurno i manja od baptisterija. S druge strane je rotunda u Ošlju: ona je opsegom znatno šira, pa time zacijelo i veća od baptisterija.⁶⁹

Međutim, neposredno do krstionice nalazi se i druga građevina za koju s razlogom možemo pretpostavljati da je imala utjecaj na oblikovanje šesterolista. Radi se o crkvi Sv. Donata u Zadru, o kompleksnoj građevini koja je u izvornom obliku bila slobodno stojeća rotunda posvećena Sv. Trojstvu. Nastala je čini se tijekom druge polovine 8. stoljeća.⁷⁰ Ima tri oble apsise grupirane na istočnoj strani. Dakle, radi se o zasebnom primjeru trikonhosa, drevnoj ranokršćanskoj temi u arhitekturi Dalmacije, sada u predromaničkoj varijanti i s kružnom jezgrom.⁷¹ Apside su polukružne, upravo potkovaste, radijalno postavljene prema središtu rotunde. Već po tome zamjećujemo srodnosti i s dalmatinskim šesterolistima. Oni su također svojevrsni trikonhosi s tri oble apsise grupirane na istočnoj strani u zoni svetišta crkve. U rotondi Sv. Trojstva zapažamo i neke graditeljske elemente koji u pojedinostima tvore formu šesterolista, njihovu arhitekturu u nutrini i vanjštini. Riječ je o predromaničkom jeziku arhitekture, rječniku oblika koji se nalazi na zgradi koja dimenzijama znatno nadmašuje šesteroliste, ali je srodan njihovom rukopisu. Tako u nutrini šesterolista, sudeći po sačuvanim dijelovima Sv. Trojice na Poljudu u Splitu i Sv. Marije u Trogiru, nalazimo impostni vijenac podno polukupola

14. Nutrina krstionice u Zadru (izvor: IVEKOVIĆ, Č. M., 1928.) - Nutrina Sv. Trojice u Splitu (foto: P. Vežić)

Interior of Zadar Baptistery - Interior of the Holy Trinity at Split

15. Crtež Sv. Marije *de platea* u Trogiru, Ch. Clerisseau - Računalna simulacija oplošja vanjšine i nutrine krsionice u Zadru (autor: P. Marušić)
Drawing of St Mary de platea at Trogir by Ch. Clerisseau - Computer reconstruction of the walls in the exterior and interior of Zadar Baptistery

u apsidama. Isti element nalazi se i u apsidama rotunde Sv. Trojstva u Zadru. U tjemenu njenih polukalota nalazile su se patere, slične onima koje su do danas očuvane pod kružnim svodom u rotondi. Srodne njima su i one u tjemenu polukalota splitskog šesterolista. Takve su se nalazile zacijelo i na ostalim šesterolistima. Poznati su ulomci iz Pridrage i Kašića.⁷² Na rotondi u Zadru zidove izvana raščlanjuju lezene. One su na apsidama povezane sa slijepim arkadama, te s njima zatvaraju niz plitkih niša na oplošju apsida. Posred svake od njih, u donjem dijelu apsida, u osi je po jedan prozor, monofora nadvijena polukružnim lukom većeg promjera od širine prozora.

Sve te odlike zapažamo i na oplošju šesterolista Sv. Trojice na Poljudu u Splitu, a donekle i na osmerolistu u Ošlju. Raspored monofora među lezenama je isti. No, one u Zadru i Splitu nalaze se samo na apsidama svetišta, dok su u Ošlju na svim apsidama. Međutim, lukovi nad potonjima nisu sačuvani. Na ostalim šesterolistima koji imaju lezene zide je očuvano na nižoj razini od pretpostavljenih prozora te o njima nije moguće govoriti. Ipak, za samo oblikovanje oplošja dalmatinskih šesterolista možemo kazati da su lezene karakteristične za većinu njih: Sv. Mihovila u Pridragi, Šesterolist u Kašiću, Sv. Mariju u Trogiru, Sv. Trojicu na Poljudu u Splitu, te Rotondu u Ošlju. Za Stomoricu u Zadru i crkvicu Sv. Jurja u Škabrnji možemo sa sigurnošću kazati da nisu imale lezene. No, za Sv. Krševana na Kolovarama u Zadru, te za crkvice u Kakmi i na Bribiru, kao i za Sv. Mihovila u Brnazama, nikada nećemo sa sigurnošću moći kazati jesu li možda imali lezene ili nisu. Posve su uništeni njihovi zidovi, ili su

sačuvani tek vrlo nisko uz temelje. Stoga se u početku i za crkvicu Sv. Marije u Trogiru činilo da je bila bez lezena. Potom, otkrićem crteža Ch. L. Clerisseaua, pokazalo se da ih je ipak imala. Konačno, istraživanjima je V. Kovačić otkrila posve sačuvane lezene, i niše među njima, na oplošju zapadne apsida.

Valja spomenuti još neke varijantne razlike među šesterolistima. Tako Stomorica i crkvice Sv. Krševana u Zadru imaju pačetvorinasti ulazni krak umjesto polukružne apsida na ulazu, poput ostalih šesterolista. Prema oznaci na maketi Zadra u *Museo Navale* u Veneciji i onoj na planu Zadra iz Državnog arhiva u Torinu, ulazni krak na crkvici Sv. Krševana bio je proporcionalno jednak onome na Stomorici,⁷³ a ne kraći kako ga donosi u svojoj grafičkoj rekonstrukciji T. Marasović.⁷⁴ Za crkvicu Sv. Jurja u Škabrnji, te crkvice u Kakmi i na Bribiru nije moguće kazati kako je bio oblikovan njihov ulaz, kao obla niša ili kao pravokutni krak? K tome, Sv. Trojica u Splitu i Sv. Marija u Trogiru imaju uz vrata na zapadnoj apsidi i druga na prvoj susjednoj, u Splitu s južne, a u Trogiru sa sjeverne strane. U proporciji i artikulaciji tambura tih građevina uočljiva je velika razlika. U Splitu on je nizak s glatkim oplošjem. U Trogiru, pak, visok je, s plaštem koji raščlanjuje red niša među lezenama. Tako ga bilježi crtež iz 18. stoljeća.⁷⁵ Te razlike upućuju na mogućnost naknadne promjene tambura u Trogiru, a stilske odlike krovnog vijenca s konzolicama pod njim, kao i one pod krovovima apsida, ukazuju na moguću ranoromanički sloj arhitekture trogirske rotunde. Tome u prilog govore i stilske odlike portala na zapadnoj apsidi. Sve to upućuje na oveliki naknadni građevinski zahvat na rotondi.

Konstrukcija - sličnosti i razlike

Vanjskom formom koju modeliraju obli zidovi apsida i nad njima kružni tambur, dalmatinski šesterolisti bitno se razlikuju od izvanjskog oblika zadarskog baptisterija. Njega zatvaraju ravne plohe donjega i gornjeg dijela u obliku šesterostranih prizma. To govori ujedno i o različitoj strukturi njihovih konstrukcija. Prizmatična forma i veličina šesterostranog baptisterija nije nametala potrebu za lezenama. Uske oble niše posred svake plohe njegove donje prizme smanjuju njenu zidnu masu i pojačavaju stabilitet zidova. Tambur nad njima također je šesterostrana prizma. Kontrafori na uglovima pojačavaju njenu stabilnost. Lepezasti svod u tamburu lebdi nad prostorom oslonjen na malenim konzolama u kutovima prizme. Svega toga u šesterolistima nema.

Glavne konstruktivne elemente na šesterolistima čine obli zidovi građeni od priklesanaca u debelom sloju morta, slično kao i na baptisteriju. Svodovi su zidani od radijalno slaganih priklesanaca također u debelom sloju morta. Nad apsidama šesterolisti imaju polukalote, kao i krstionica, a svod u tamburu oblik kalote. Između obline zida i polukalota u apsidama položen je horizontalni impostni vijenac s jednostavnim profilom u prostoru. Primarno je služio za polaganje oplata pri gradnji svoda. Sekundarno, pak, ima važnu stilsku odliku svojstvenu upravo predromaničkoj arhitekturi; to je element koga u baptisteriju nema, ali ga nalazimo u

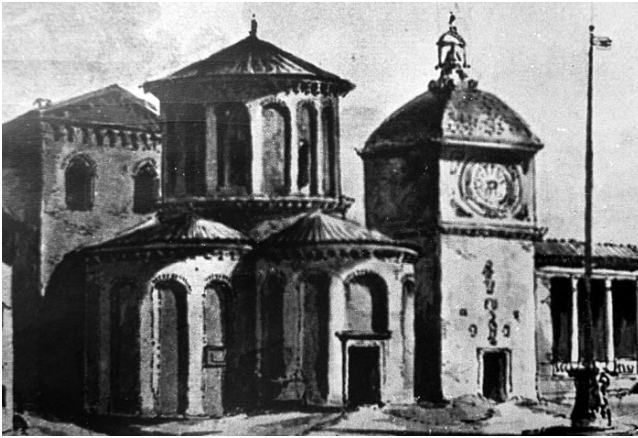
16. Pogled na apside s oplošjem bez lezena na šesterolistu Sv. Trojice u Splitu (foto: P. Vežić)

View of the apses' masonry without pilaster strips on the hexaconch of the Holy Trinity at Split

apsidama na rotondi Sv. Trojstva, odnosno Sv. Donata. Isto je moguće kazati i za lezene na oplošju šesterolista. Njihova uzročna funkcija svakako je statička, one su važno konstruktivno pojačanje ziđa izvana uvjetovano s opterećenjem svodova iznutra. Posljedično, pak, i one su, mada preuzete iz kasnoantičke graditeljske tradicije, postale karakterističan stilski element arhitekture ranoga srednjeg vijeka u Dalmaciji, izrazit upravo na oplošju apsida rotonde Sv. Donata u Zadru. Općenito govoreći, lezene možemo dovoditi u vezu s ravenatskom ranokršćanskom arhitekturom gdje su one relativno česte na zidu crkava, ali tamo nema kružnih građevina s lezenama na oplošju. S druge strane često ih nalazimo na oblinama apsida ranokršćanskih crkava u Dalmaciji - na primjer u širem zadarskom kraju od Nina do Srime,⁷⁶ ili još šire od Ogrula i Korintije na otoku Krku, do Sutivana na otoku Braču.⁷⁷ Važan je primjer i bazilika s apsidom i lezenama na groblju Manastirine u Saloni.⁷⁸ Pritom je osobito vrijedna kombinacija lezena na vanjskom oplošju i niša na unutrašnjem kao što je to na crkvi u Gradini u Solinu.⁷⁹ Sve to naglašava upravo lokalnu tradiciju građenja kao važan izvor konstruktivnih i estetskih rješenja za oblikovanje arhitekture ranoga srednjeg vijeka u Dalmaciji, pa tako i za rotundu Sv. Donata u Zadru, toliko značajnu za relaciju sa sličnim oblicima na dalmatinskim šesterolistima.

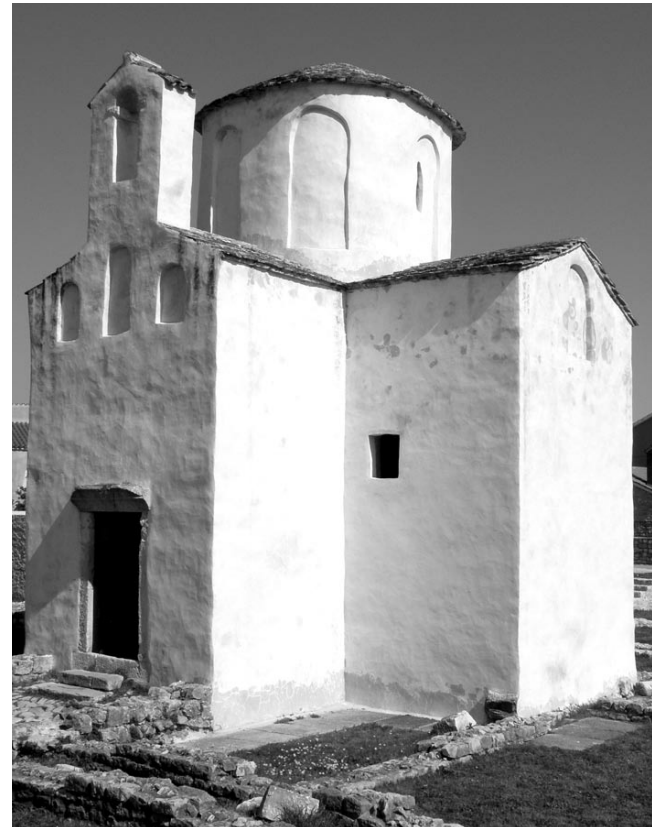
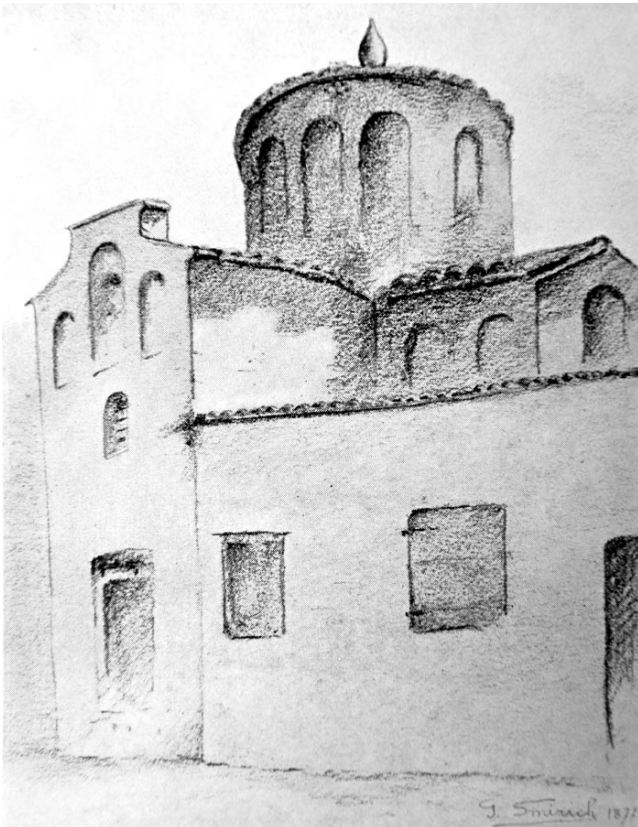
Za ulazne krakove pačetvorinaste forme na spomenutim šesterolistima nije moguće sa sigurnošću kazati jesu li bili nadstvođeni s polukalotom oslonjenom na ugaone trompe - konstrukcijom poznatom iz predromaničkog đakonikona prigrađenog uz ranokršćansku apsidu katedrale u Zadru,⁸⁰ ili iz kripte crkve Sv. Stošije na Puntamici u Zadru,⁸¹ ili, pak, na krakovima crkvice Sv. Križa u Ninu i na ulaznom kraku romaničke crkvice Sv. Nikole pokraj Nina. Dubina ulaznoga kraka na Stomorici u Zadru navodi na pomisao da je krak bio nadstvođen poluvaljkastim svodom kao kod trikonhosa Sv. Krševana na Krku.⁸²

Druga vrata na šesterolistu Sv. Marije u Trogiru kao i ona na rotondi Sv. Trojice u Splitu, također upućuju na određena prvotna i drugotna rješenja na tim građevinama. Naime, spomenuti tambur na trogirskoj crkvi sa svojim stilskim odlikama, kojima valja pridružiti spomenute karakteristične krovne vijence na konzolama i odlike portala na zapadnoj apsidi, sugerira ranoromanički sloj na predromaničkoj rotondi. Tambur je proporcijama znatno različit od onoga u Splitu, a srodan omjerima i raščlambi oplošja na tamburu crkvice Sv. Vida u Zadru i Sv. Križa u Ninu. S tako pretpostavljenom promjenom tambura i kupole mogla su naknadno nastati i vrata prema trgu, na sjeverozapadnoj apsidi. Slične promjene zamjećujemo i na

17. Usporedni prikaz arhitekture i proporcija tambura na šesterolistu Sv. Marije u Trogiru (Ch. Clerisseau, 1775. godina) s onima na križnoj crkvi Sv. Vida u Zadru (G. Smirich, 1895. godina) i Sv. Križa u Ninu (foto: P. Vežić).

Comparative view of the structure and proportion of the drum on St Mary's at Trogir (Ch. Clerisseau, 1775), and those on the cruciform churches of St Vitus at Zadar (G. Smirich, 1895) and the Holy Cross at Nin

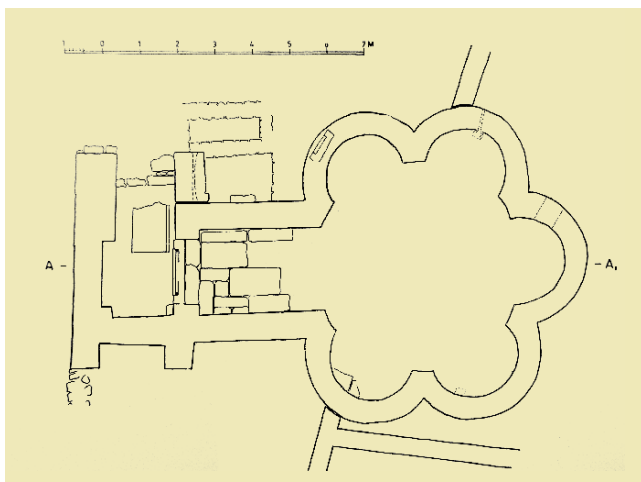
crkvi Sv. Trojice u Splitu. Tamo izvanjsko oplošje ulazne apsida i veći dio one s jugozapadne strane nema lezene. Čini se da je to posljedica osipanja vanjskog lica zida na jednoj i drugoj apsidi. Nije poznato kada se i radi čega to dogodilo, ali je logično pomišljati na mogući statički poremećaj izazvan možda potresom. Neke od potresa, kao važne kategorije za proučavanje povijesnih građevina u nas i promjena na njima, popisao je temeljem arhivskih izvora za Dalmaciju u prošlosti A. Strgačić.⁸³ Svakako dio oplošja bez lezena na dvjema apsidama šesterolista Sv. Trojice, te konstrukcija jednih i drugih vrata na

tim apsidama, posljedica su naknadnih intervencija na rotondi. Zahvati su ostavili traga i na oplošju tambura gdje sačuvani dijelovi krovnih vijenaca ukazuju na različite faze građevine.⁸⁴ Međutim, čini mi se da vijenac na najnižoj razini, koji je u literaturi protumačen također kao krovni vijenac, valja dovesti u vezu s drugom funkcijom, s okapnicom svojstvenom podnožju tambura, kako nam to svjedoči sačuvani primjer na rotondi Sv. Donata ili onaj dokumentiran na šesterolistu Sv. Marije u Trogiru ili, pak, onaj u tragovima otkriven na trolistu Sv. Nikole nedaleko od Nina.⁸⁵

Šesterolisti kao sklopovi

O protoku vremena i naknadnim intervencijama na rotondama ne svjedoče tek opisani tragovi na tijelu samih šesterolista nego i sloj zidova s prostorima prigradenim na ulaznoj strani nekih među tim crkvicama. S pouzdanjem možemo govoriti o onima u Zadru, Pridragi, Kašiću, Trogiru, Brnazama i Ošlju.

Već na primjeru Stomorice u Zadru vidimo narteks okomito postavljen na uzdužnu os rotunde i prigraden pred njezin ulazni krak. Vrata predvorja nalaze se na sjeveroistočnoj strani. U dnu narteksa, pak, vrata su na ulaznom kraku šesterolista. Pred njima je kvadratni prostor koji ocrtava travej. Istraživači su nad njim zamišljali zvonik. G. Smirich ga je grafički djelomično i rekonstruirao,⁸⁶ a I. Petricioli čak u cijelosti.⁸⁷ U prilog njegovom crtežu idu dva stvarna impost-kapitela otkrivena s istraživanjima rotunde.⁸⁸ Ona ukazuju na dvostruke prozore, bifore, svojstvene upravo loži za zvona na ranoromaničkim tornjevima. Cjelina prigradenog sklopa djelomično je imala organski zidarski vez sa zidom prvotne rotunde. Ostaci ulaznoga kraka i prigradenog predvorja pokazuju takvu vezu na južnom uglu do vrata. Tu priklesanci zaista povezuju ugao i prigradeni zid, jednako kao i zid s kontraforom s vanjske strane. To je navelo I. Petriciolija da narteks protumači kao istovremeno građen s rotandom.⁸⁹ No, dilatacija uz ugao sa sjeverne strane kraka, očuvana u punoj visini i širini prislonjenog zida koji pripada predvorju, čini mi se da jasno kazuje kako je predvorje ipak naknadno prigradeno uz rotundu. Čvršća veza bila je potrebna na mjestu pretpostavljenog zvonika i prihvaćanja opterećenja njegove mase. O tome posredno govore i dva kontrafora pod zvonikom s vanjske strane predvorja (sl. 18).

18. Tlocrt arheoloških ostataka Stomorice (izvor: PETRICIOLI, I., 1968.)
Ground plan of the remains of Stomorica

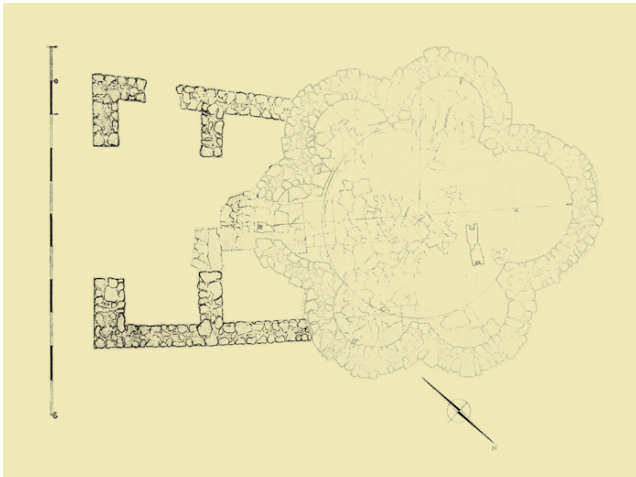
Oznake crkvice Sv. Krševana na maketi Zadra u Veneciji i na planovima grada iz renesansnih vremena,⁹⁰ ne bilježe znakove koji bi uputili na predvorje te rotunde pa se sa sigurnošću ne može govoriti o njenom eventualnom narteksu. Tek impost-kapiteli koji potječu vjerojatno s te crkvice ukazuju na mogućnost nekih polifora koje ne bi trebale biti sa samog šesterolista, ali su možda pripadale nekoj njegovoj prigradnji. Impost-kapiteli imaju karakterističan trokutasti oblik s lučno zaobljenom prednjom i stražnjom stranicom. Na prednjoj imaju uklesani križ, srodan ranokršćanskom tipu *crux capitata*, s trokutasto proširenim krajevima krakova. Križ je stilski svojstven ranoromaničkim primjerima poput onoga na bifori s pročelja crkve Sv. Andrije na Vrgadi.⁹¹ Na bočnim ploham jedan impost ima utore za ugrađivanje kamenih rešetaka, tranzena. Utori na drugome ukazuju na umetanje letve pravokutnog profila. Viši impost ima visinu 33 cm, drugi je malo niži (sl. 19).

19. Impost-kapiteli iz Sv. Krševana na Kolovarama u Zadru (foto: P. Vežić)
Impost-capitals from St Chrysogonus' at Kolovare at Zadar

Narteks prigraden uz rotundu Sv. Mihovila u Pridragi vrlo dobro ocrtava dvoslojnost sklopa. U prvoj fazi tu je bio opisani slobodno stojeći šesterolist s oplošjem koje raščlanjuju pravilno raspoređene lezene uokolo cijele građevine te s ulazom na sjeverozapadnoj apsidi. U drugoj fazi izgradnje upravo pred njom je

izgrađen narteks sa zidovima bez lezena.⁹² Širinom je preklopio cijelu ulaznu apsidu i još po četvrtinu susjedne s jedne i druge strane. Narteks u cjelini ima trapezasti tlocrt podijeljen u prednji i stražnji prostor. U prednji se ulazi sa sjeveroistoka, a iz njega u stražnji. Tu se smjer kretanja prema vratima rotonde lomi u „L” formu. Sjeverozapadni zid narteksa, u vrijeme građenja, bio je prislonjen uz istočno krilo antičkog sklopa. Tu je možda bila i komunikacija s njom. Na takvu mogućnost ukazuje široka niša u zidu predvorja, nad kojom je vjerojatno bio luk. Druga niša nalazila se u dnu prednjeg dijela narteksa. Dubinom ukazuje na mogućnost da je tu bio smješten sarkofag. Na takvu namjenu ukazuju i niše s lijeve i desne strane stražnjeg dijela narteksa, po boku pred samim ulazom u rotundu (sl. 20).

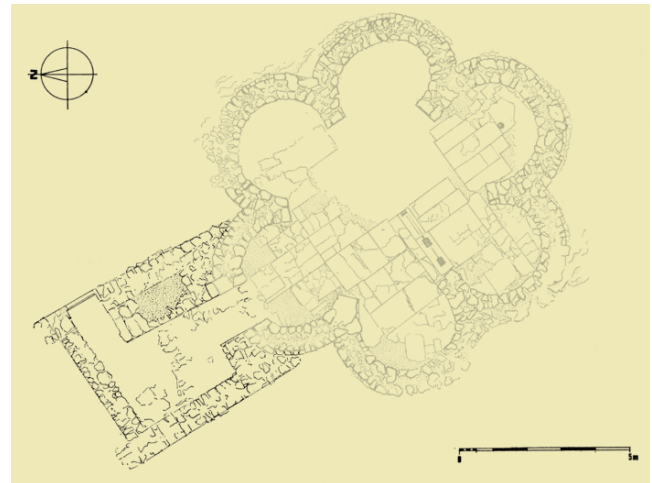

20. Tlocrt arheoloških ostataka Sv. Mihovila u Pridragi (izvor: Planoteka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu)

Ground plan of the remains of St Michael's at Pridraga

Predvorje šesterolista u Kašiću pokazuje srodnost s onim u Pridragi. Postavljeno je u osi rotonde također s ulazom na sjeveroistočnoj strani tako da tvori hodnik u obliku „L” tlocrta. U dnu hodnika nalazi se niša, možda za smještaj sarkofaga. Sama dispozicija zidova zatvara travej poput onoga u Zadru. Stoga je V. Delonga pretpostavila da se i nad njim dizao zvonik. Tome u prilog govorio bi i ulomak jednog osmerostranog stupića koji također ukazuje na dvojni otvor svojstven arhitekturi ranoromaničkih zvonika (sl. 21).⁹³

O mogućim predvorjima u Škabrnji, Kakmi ili Bribiru do sada nema saznanja. Tek za rotundu Sv. Jurja u Škabrnji valja kazati da je na mjestu njenog izvornog ulaznog prostora novi pačetvorinasti krak izgrađen u zreлом srednjem vijeku. Slomljeni svod nad njim, gotičkog izgleda, ukazuje na mogućnost da je to bilo možda u 15. stoljeću. Nakon što su minule opasnosti

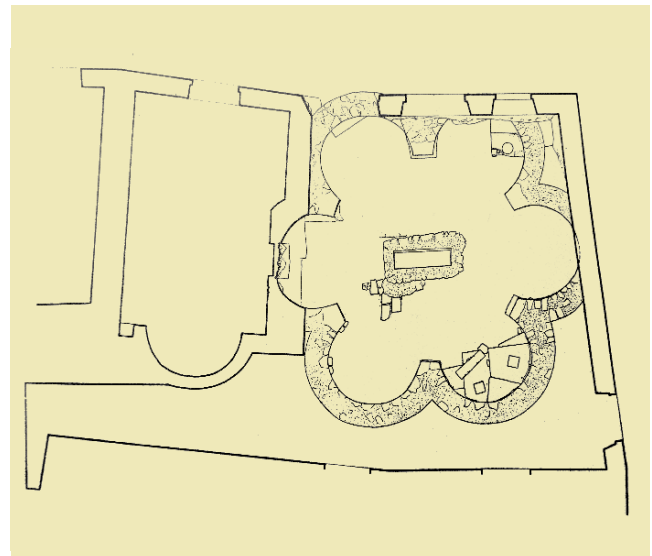

21. Tlocrt arheoloških ostataka šesterolista u Kašiću (izvor: Planoteka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu)

Ground plan of the remains of the hexaconch at Kašić

u ratovanju protiv Turaka,⁹⁴ krak i svod u njemu produženi su prema pročelnoj strani. Time je krak dužinom udvostručen i od tada do danas sačuvan, ali u tijelu nove pačetvorinaste crkve Sv. Marije. Nju tvori produženi ulazni krak s jedne strane i novi dio crkve podignut nad središnjim prostorom bivšeg šesterolista.

Istraživanja koja je u Trogiru vodila V. Kovačić pokazala su da se pred rotandom Sv. Marije na Trgu očito nalazio narteks u kome su otkriveni i sarkofazi. Ulaz, poput onih na prethodnim primjerima, i ovdje je bio na sjevernoj strani. Opseg predvorja naknadno je prekrila crkva Sv. Sebastijana (sl. 22).⁹⁵

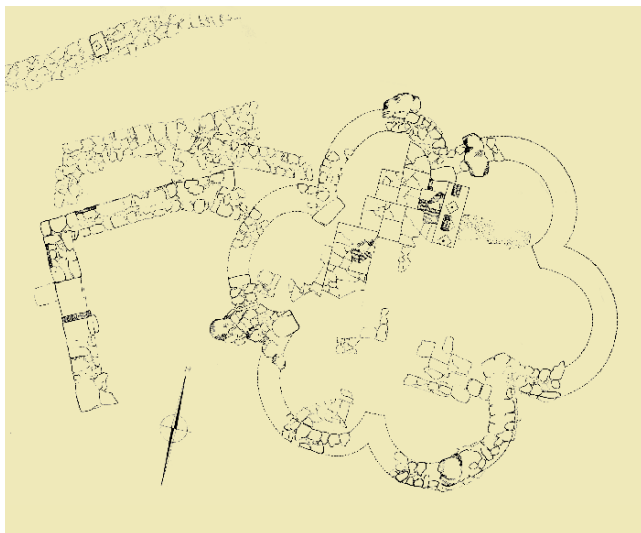

22. Tlocrt Sv. Marije de platea i Sv. Sebastiana u Trogiru (izvor: MARASOVIĆ, T., 1963.)

Ground plan of St Mary de platea and St Sebastian at Trogir

Istraživanja šesterolista Sv. Trojice u Splitu nisu pokazala tragove bilo kakve prigradnje pred njenim ulazom.

Predvorje u Brnazama jasno je spoznato kao posve nov sloj crkvice Sv. Mihovila. Tu je S. Gunjača uočio dio žbuke s oplošja rotonde, žbuke kojom je rotunda prvotno sva bila ožbukana izvana. Na žbuku se potom prislonilo ziđe prigradenog nartekusa. To je važno svjedočanstvo pa ga želim posebno naglasiti. Naime, govoreći o sličnom redosljedu u Pridragi autor kaže sljedeće: „*taj je oratorij (onaj u Pridragi, o. a.) poput ostalih crkava bio izvana ožbukana... a kako se nartekse nije naslonio na ožbukanu stijenu oratorija, kao što se naslonio na crkvu u Brnazima*”.⁹⁶

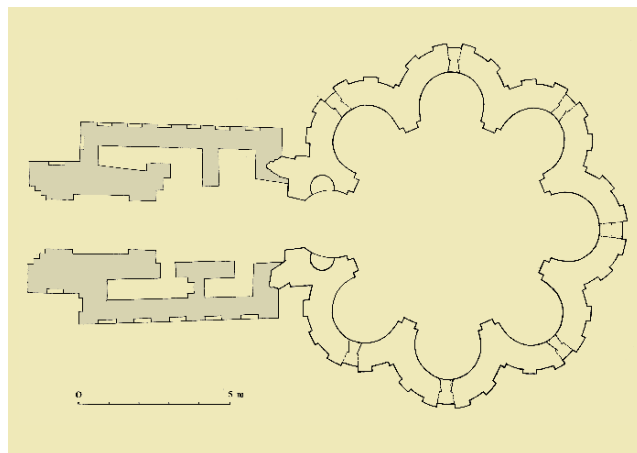

23. Tlocrt arheoloških ostataka Sv. Mihovila u Brnazama (izvor: Planoteka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu)

Ground plan of the remains of St Michael's at Brnaze

Za razliku od prethodnih primjera predvorje u Brnazama nije postavljeno strogo aksijalno, u glavnoj osi rotonde, niti okomito na nju, već je pred ulaznom apsidom donekle zakošeno u odnosu na uzdužnu os šesterolista. Ipak, ostaci ziđa nartekusa, odnosno njegov tlocrt, ukazuju na mogućnost da je i tu bila niša za polaganje sarkofaga (sl. 23).

S pouzdanjem možemo govoriti i o naknadnoj prigradnji predvorja pred ulaznom apsidom rotonde u Ošlju. Riječ je o relativno dugom nartekusu izgrađenom u glavnoj osi crkvice. U njega vode vrata sa stepenasto oblikovanim bočnim stranicama. U produžetku iza njih je kvadratno polje, travej, nad kojim se vjerojatno dizao zvonik. Po boku hodnika što vodi prema vratima samog osmerolista nalaze se niše u koje su vjerojatno polagani sarkofazi. Prolaz neposredno pred vratima rotonde s

24. Tlocrt arheoloških ostataka rotonde u Ošlju (izvor: VEŽIĆ, P., 2002.)

Ground plan of the remains of the rotunda at Ošlje

južne strane vodi u prostor pretpostavljenog stubišta prema zvoniku. Za razliku od prethodnih primjera, ziđe predvorja izvana je rasčlanjeno lezenama.⁹⁷ One se razinom ne spuštaju onako nisko prema tlu kao na zidovima osmerolista (sl. 24).

Funkcija

Važnu karakterizaciju prostora u svim šesterolistima činila je podjela njihove nutrine na prednji i stražnji dio. Na nekim primjerima registrirana je niža razina prednjeg dijela poda, u odnosu na stražnji viši, npr. u Stomorici u Zadru i rotondi u Ošlju. Općenito, prednji je bio za vjernike, *naos*, a stražnji za svećenike, *prezbiterij*. Između njih je stajala ograda svetišta. Pouzdani tragovi dokumentirani su u Stomorici u Zadru, Sv. Mihovilu u Pridragi, šesterolistu u Kašiću, Sv. Mariji u Trogiru, Sv. Trojici u Splitu, Sv. Mihovilu u Brnazama, lokalitetima s kojih potječu dijelovi ograde, ili tek manji ulomci otkriveni i u Ošlju, i u Rogačićima. Elementi instalacija svjedoče o visokim ogradama građenim s pilastrima i plutejima u donjoj zoni, te stupićima s gredama u gornjoj i zabatima nad prolazima. Velik broj polukružnih zabata naveo je istraživače na pretpostavku da su šesterolisti općenito imali samo oble tegurije.⁹⁸ No, primjeri s trokutastim zabatima potvrđuju da su imali i tako oblikovane zabate nad prolazom u svetište, npr. u šesterolistu u Kašiću,⁹⁹ ili onome u Trogiru.¹⁰⁰ Stilske odlike na reljefima ograde svetišta dalmatinskih šesterolista (njihovih pilastara, pluteja, kapitela, greda i zabata) općenito govore o kiparstvu od kraja 8. do kraja 9. stoljeća.¹⁰¹

U vezi s općom namjenom šesterolista valja istaknuti da oni zacijelo nisu nastali kao crkve kongregacijskih funkcija, već su podignuti kao privatne zadužbine,

oratoriji, koji o svojoj specifičnoj funerarnoj namjeni kazuju ne samo formom arhitekture i mjerom građevine, već i smještajem u prostoru, u gradu ili pored njega, te daleko izvan gradova na bivšim kasnoantičkim nekropolama i rustičkim vilama. Čini mi se da toj činjenici valja pridati veće značenje negoli je ono pridavano titularu. Tako je u literaturi jako istaknuta činjenica da su neki šesterolisti posvećeni kultu Sv. Marije (Zadar, Trogir i možda Bribir), ili Sv. Mihovila (Pridraga, Brnaze i možda Split).¹⁰² U našoj znanosti naslovnici ostalih rotunda stoje na svoj način u sjeni prethodnih, mada su podjednako zanimljivi kao titulari kapela funerarnog karaktera [Sv. Krševan (Zadar), Sv. Toma (možda Kašić), Sv. Juraj (Škabrnja), Sv. Trojica (Split), Sv. Ivan (možda Bribir) i Sv. Petar (možda Ošlje)].

Među njima posebno je zanimljiv kult Sv. Krševana. Predaja kaže da je 649. godine relikvije sveca „*zadarskim prijateljima*” poslao akvilejski patrijarh Maksim „*natione Dalmate*”.¹⁰³ Potvrdu o svečevu kultu u Zadru pruža najprije oporuka priora Andrije sastavljena „*in sancto Crisogono*” 918. godine, a potom i zapis u knjizi *De administrando imperio* bizantskoga cara Konstantina Porfirogeneta iz sredine 10. stoljeća.¹⁰⁴ Isprava iz 986. godine svjedoči da se crkva Sv. Krševana i stari samostan do nje, „*antiqua claustra*”, nalaze unutar zidina u Zadru.¹⁰⁵ Samostan je stariji od svih izvora koji ga spominju pa se čini da je iz njega svečev kult proširen izvan Grada: na Kolovare gdje se nalazi naš šesterolist, na predjel Obrovica gdje se izgleda nalazila crkva s istim naslovnikom,¹⁰⁶ zatim u Otres, gdje je ime Sv. Krševana s ostalim svecima što se spominju u natpisu uklesano na gredi ograde svetišta iz 9. stoljeća,¹⁰⁷ slično kao što se nalazilo i među svecima crkve koju je 1042. godine podigao ban Stjepan.¹⁰⁸ Lik Sv. Krševana prikazan je i na relikvijaru Sv. Jakova i Oroncija iz 11. stoljeća u riznici katedrale u Ninu.¹⁰⁹

Među svim šesterolistima na tlu bizantske Dalmacije samo je jedan unutar grada, spomenuta rotunda Sv. Marije na trgu u Trogiru. Koncentracija antičkih i ranosrednjovjekovnih sarkofaga pred njom, i zidanih grobnica, upućuje na pomisao da je dio prostora oko nje prethodno možda bio nekropola.¹¹⁰ No, sarkofag se nalazi i u njoj, posred prostora, pa I. Babić s razlogom upozorava na mogućnost da je rotunda bila memorija nekog lokalnog dostojanstvenika.¹¹¹ Stomorica u Zadru, pak, u vrijeme kada je sagrađena, i znatno potom, bijaše na obali mora neposredno izvan zidina. Tek izgradnjom romaničkih utvrda našla se unutar prstena gradskih zidina, a pored rotunde izgrađena su tada spomenuta vrata, *pusterla*. Potom je prema njima nazvan cijeli predjel Zadra pa je tako i ta crkva stekla ime: *Sancta*

Maria de Pusterla. Ostali šesterolisti u Zadru i Splitu nalaze se daleko ispred grada u ageru, na tlu nekropola ili rustičkih vila.

Na području hrvatske države, pak, samo je jedan šesterolist bio unutar kastruma, onaj na Bribiru. Koncentracija sarkofaga i ukopanih grobnica, memorija, uokolo rotunde, slično kao i u Trogiru, govori o nekropoli. Sve ostale šesteroliste možemo dovoditi u vezu upravo sa zemljoposjedničkim imanjima koja su očito funkcionirala i u vremenima ranoga srednjeg vijeka.¹¹² Na njima su šesterolisti nastali zacijelo kao privatni oratoriji i mauzoleji porodica novih vlasnika na starim imanjima. O tome svjedoče ulomci liturgijskog namještaja, dijelovi ograde svetišta i posebno sarkofazi ili njihovi ulomci iz prigrađenih arkosolija (Stomorica u Zadru) i predvorja s nišama, za koje je moguće pretpostaviti da su mjesta za smještaj sarkofaga (Pridraga, Kašić, Brnaze, Ošlje). Stoga I. Fisković s pravom upozorava na sarkofag kao bitan sadržaj u crkvicama ranoga srednjeg vijeka.¹¹³ Indicije zaista ukazuju na mogućnost da su šesterolisti nastajali kao privatne zadužbine, privatni oratoriji, to jest kapele pogrebnog karaktera. O svojevršnom kontinuitetu takve funkcije govori mogućnost da je rotunda u Brnazama kao ranosrednjovjekovna memorija nastala na mjestu starije iz antičkoga razdoblja.¹¹⁴ Posredno o takvom kontinuitetu govori i šesterolist na antičkoj nekropoli ispred Zadra, te onaj u Trogiru, ili crkvice u Bribiru. Zato je u pravu S. Gunjača kada šesteroliste općenito naziva naprosto oratorijima.¹¹⁵ N. Jakšić temeljem povijesne građe jednu od njih, crkvicu Sv. Jurja u Škabrnji, opisuje kao „*rodovsku zadužbinu nekog hrvatskog plemena*”.¹¹⁶ V. Delonga za drugu, crkvicu Sv. Mihovila u Brnazama, zapisuje da je „*sagrađena kao privatna zavjetna crkva lokalnog uglednika... o tome izravno svjedoče sačuvani dijelovi latinskog natpisa na ostacima arhitrava i luku oltarne ograde*”.¹¹⁷

Međutim, rotunde u gradu čini se da nastaju kao oratoriji lokalne vlasti, ili to naknadno postaju. U kontekstu takvih promišljanja važnost ima podatak P. Andreisa iz 17. stoljeća za crkvicu Sv. Marije na trgu u Trogiru. On kaže da „*Vijeće plemića ima juspatronat nad ovom crkvom te imenuje rektore na ovaj beneficij*”.¹¹⁸ Tome bi išla u prilog i pretpostavka da je obli zabat s natpisom što navodi titulu *proconsul* upravo iz te rotunde.¹¹⁹ Srodan primjer je i natpis s uklesanim imenom i titulom župana Godečaja na nadvratniku crkvice Sv. Križa u Ninu. Ona naravno nije šesterolist, ali čini se da jest „*crkva ninskih župana*”, kako svojom analizom zaključuje F. Smiljanić, pa je važna za ovu raspravu.¹²⁰ Još bih dodao da za istu crkvicu A. R. Filippi

iznosi podatke koje pišu apostolski vizitatori A. Valier i M. Priuli: prvi 1579. godine da je „*pod patronatom ninskih knezova*“, a drugi 1603. godine da „*pripada upravi grada Nina*“.¹²¹ K tome i katastik iz sredine 17. stoljeća bilježi da je crkvice pod upravom kneza, a i C. F. Bianchi prenosi podatak iz 1697. godine u kome se kaže da je crkvice bila „*oratorij ninskoga kneza*“.¹²² Jednako je značajan i podatak za crkvicu Sv. Lovre u Zadru, koja također nije šesterolist, ali za koju isprava iz 14. stoljeća kaže da je „*ecclesia communis Iadre*“.¹²³ Dakle, u ambijentu grada u Dalmaciji ranoga srednjeg vijeka susrećemo se s pojavom kapele nad kojom patronat ima lokalna politička uprava. U tom kontekstu važna je i misao V. Delonge koja za šesterolist na Bribiru pretpostavlja da je „*najvjerojatnije imao funkciju obiteljske crkve - oratorij bribirskih župana*“.¹²⁴

Sve to ukazuje na pretpostavku da su šesterolisti - ali i neke druge crkvice u gradovima i na agerima bizantske Dalmacije, i u središtima hrvatske države u njihovu zaleđu, a na rubu franačkih kulturnih utjecaja - zapravo i odraz povijesnih okolnosti, te socijalnih prilika u tim sredinama ranoga srednjeg vijeka, vremena kada su iz dalmatinskih gradova također pristizali utjecaji na duhovni život i umjetnost na tlu hrvatske države. O tome sam uz ostale autore i sâm imao prilike pisati.¹²⁵ Zanimljivu tezu koja govori tome u prilog iznio je i M. Jurković svojim ukazivanjem na izričaj *Beata Maria Rotonda* i moguć odraz te bizantske tradicije u našim krajevima.¹²⁶

Međutim, na dva mjesta sa šesterolistima njihovi toponimi sugeriraju funkciju samostana, *Manastirine* u Pridragi i *Mastirine* u Kašiću. No, povijesni izvori za njih ne govore tome u prilog. Oni ne spominju samostane na tim lokacijama u doba ranoga srednjeg vijeka, niti epigrafska građa s njih svjedoči o nekim opatima ili redovnicima. Stoga je I. Ostojić opravdano rezerviran prema pretpostavci o ranosrednjovjekovnim samostanima na tim mjestima.¹²⁷ Ostaci nekadašnjih građevina raspoređenih oko središnjeg dvorišta u Pridragi svjedoče o antičkom gospodarskom sklopu koji je u ranome srednjem vijeku zacijelo još uvijek održavan u svojoj funkciji, a uz koji je tada prigrađen i šesterolistni oratorij. Za pretpostavljeni srednjovjekovni samostan u Kašiću V. Delonga s pravom naglašava kako „*ne nalazimo podataka u povijesnim vrelima*“ koji bi govorili o njemu.¹²⁸ Dapače, M. Ančić pretpostavlja, u zanimljivoj studiji o tim agrarnim ekonomijama, koje su u svom dugom trajanju od antičkih rustičkih vila prerasle u srednjovjekovne kurije, a u vremenu od 9. do 14. stoljeća kao imanja bile vladarski posjedi, da su šesterolisti na njima ujedno orijentiri u prostoru,

toposi feudalnog sustava na tlu stare hrvatske države.¹²⁹ Sklopovi su konačno razarani u vremenima turskih ratova. Držim da nakon toga pridošli stanovnici, bez vlastite povezanosti s ranijom tradicijom u prostoru, neutemeljeno prozvaše razvaline zamišljenim bivšim samostanima, odnosno manastirima, *Manastirine* ili *Mastirine*. Sličan primjer predstavljaju i *Manastirine* pored Solina.

Kulturni ambijent i odlike stila

Nakon svih dosadašnjih analiza osnovne forme dalmatinskih šesterolista čini se da je prevladala teza o izravnom utjecaju oblika zadarske krstionice na kreaciju arhitekture šesterolista, njihove prostorne kompozicije i dimenzije. Tezu je postavio već C. F. Bianchi,¹³⁰ a podupro najprije T. G. Jackson,¹³¹ te potom Č. M. Iveković.¹³² Podržali su je kasnije T. Marasović koji piše da „*neposredni prototip za razvitak tog oblika u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije treba tražiti u starokršćanskoj krstionici u Zadru*“,¹³³ te I. Petricioli koji o tim rotondama piše čak pod naslovom „*zadarski šesterolisti*“¹³⁴, a za krstionicu upozorava kako se „*ne smije isključiti da je utjecala na stvaranje tog građevnog oblika u Dalmaciji*“.¹³⁵ Naravno, riječ je o unutrašnjem obliku baptisterija, formi koja izražava srodnost strukture i veličine šesterolista, dvije komponente koje ih izravno povezuju. Radi se o formi koju donekle možemo zateći u rimskoj funerarnoj arhitekturi i potom ranobizantskoj crkvenoj tradiciji, a koje u karolinškoj arhitekturi naprosto nema. O tome sam i sâm imao prilike pisati naglašavajući ujedno važnost elemenata arhitekture na obližnjoj rotondi Sv. Trojstva (Sv. Donata) u Zadru kao također mogućeg uzora za oblikovanje šesterolista. U Dalmaciji, kao ni izvan nje, na prijelazu 8. u 9. stoljeće zaista nema druge građevine s takvim rječnikom arhitekture kao što je onaj na rotondi u Zadru, ali ni građevina s citatima upravo tog rječnika kao što su oni na dalmatinskim šesterolistima (u Pridragi, Kašiću, Trogiru ili Splitu, a možda i nekim ostalima). Dakle, njihov stilski dijalog sa Zadrom, semantiku tog dijaloga, čitamo podjednako na općoj formi: šesterolist i njegova mjera, svetište s tri grupirane apsida radijalno složene prema središtu rotonde - kao i na nizu pojedinosti: lezene na oplošju, monofore u osi niša među njima, polukalote u apsidama oslonjene na impostne vijence, patere u tjemenu polukalota.¹³⁶ Slikovito govoreći mogli bismo kazati da je svaki dalmatinski šesterolist smanjeni Sv. Donat (sl. 25 i 26).

Ipak, bez opće slike gradova bizantske Dalmacije nije moguće ocrtati složenost kulturnog ambijenta u kome je kristaliziran fenomen dalmatinskih šesterolista

niti spoznati njegov odraz, pa ni opći duhovni profil, na prostoru tek uspostavljene susjedne Hrvatske. O tome je opsežno promišljao Ž. Rapanić.¹³⁷ No, na „značajno mjesto Zadra” i predromaničkih građevina u njemu, u relaciji s ostalim sredinama Dalmacije, posebno u vezi upravo s genezom dalmatinskih šesterolista, ukazivao je I. Petricioli.¹³⁸ N. Jakšić je upozorio i na Split pretpostavljajući kako je rotunda Sv. Trojice možda mogla biti lokalni predložak za šesteroliste na splitskom području (Trogir i Brnaze).¹³⁹ Primjer crkvice Sv. Vida u Zadru i Sv. Križa u Ninu, kada su u pitanju građevine križne osnove, također pokazuje sličnu relaciju.¹⁴⁰

Osim na planu arhitekture u tom kulturnom ambijentu važna su zapažanja povezana i uz produkciju gradskih klesarskih radionica. Proučavajući njihovu proizvodnju u Zadru I. Petricioli je najranije predromaničke primjere datirao u drugu polovinu 8. stoljeća, te napisao kako „*ti reljefi imaju znatnu vrijednost za naša povijesno-umjetnička istraživanja, jer dokazuju dvije stvari: kontinuitet rada klesarskih radionica nakon ranokršćanskog perioda i kontakte takve proizvodnje prije IX. st., kad se kršćanstvo, a time i karakteristična pleterna dekoracija crkvenog namještaja, počelo intenzivnije širiti među doseljenim Hrvatima.*”¹⁴¹ Analizom stilskih odlika na ulomcima iz Pađena, Otrisa, Kljaka, Morinja, Brnaza (šesterolist), Bijaća, ali i Trogira (šesterolist), N. Jakšić je cijelu skupinu pripisao djelima jedne klesarske radionice s prijelaza 8. u 9. stoljeće. Locirao ju je u Trogir te nazvao *Trogirska klesarska radionica*.¹⁴² V. Delonga je iznijela vrlo važna zapažanja o ulomcima s ograde svetišta u šesterolistu iz Pridrage i onoga iz Kašića, iz druge polovine 9. stoljeća. Ona ih opisuje kao „*subregionalnu predromaničku skupinu s radioničkim izvorištem u Zadru*”, te u nastavku piše da je „*očito riječ o radioničkom, klesarskom krugu koji je svoje uzore imao već u najranijem predromaničkom razdoblju u zadarskim ateljeima 8. st.*”, i dalje kako „*njihove konceptijske uzore nalazimo u skulptorskim ostvarenjima predromaničkih radionica Zadra, pa stoga tu vidimo i izvorišta djelovanja šireg radioničkog kruga s nizom lokalnih radionica koje su skulpturom opremale predromaničke crkvene objekte u starohrvatskom zaleđu.*”¹⁴³ N. Jakšić je stilske odlike druge brojne skupine ulomaka s ogradâ svetišta iz Nina, Kule Atlagića, Lepura, Otrisa, Biskupije i Muća, ali također Zadra i Splita, pripisao djelatnosti jedne klesarske radionice koja je djelovala u posljednjoj četvrtini 9. stoljeća. Nazvao ju je *Benediktinskom* te uz nju povezao i ulomke iz Otrisa sa spomenutim natpisom u kojem, uz ostala imena svetaca, stoji također ime Sv. Krševana. Autor primjećuje da za to „*zaslužni mogu biti samo benediktinci... udomaćeni u pokrajinskom središtu*”,

misleći pritom na Zadar.¹⁴⁴ V. Delonga produbljuje takve spoznaje prema sadržajima liturgijskih tekstova i liturgijske glazbe u zadarskoj sredini.¹⁴⁵ Utjecajima te radionice možda je moguće pripisati i širenje kulta Sv. Anastazije koju nalazimo kao naslovnicu bivše katedrale u Biogradu prije njena rušenja u 18. stoljeću,¹⁴⁶ pa i crkvice u Splitu.¹⁴⁷ T. Burić među ulomcima iz crkve Sv. Spasa na Vrh Rici u Cetini prepoznaje djela jedne klesarske radionice za koju pretpostavlja da je iz Splita, „*štoviše, da je taj grad najvjerojatnije središte iz koga ona djeluje i u Hrvatskoj.*”¹⁴⁸

Iz citiranih premisa moguće je utemeljeno pretpostaviti da su romanski gradovi Dalmacije, posebno Zadar, Trogir i Split, tvorili onaj kulturni ambijent iz koga su izrasli i dalmatinski šesterolisti. On je profilom svoje tradicije utjecao i na razvoj kršćanstva na tlu hrvatske države. U ranome srednjem vijeku ta je tradicija imala bivalentni kulturni karakter, bizantsku komponentu u formama spominjane arhitekture i srodnih oblika građevina, ali i karolinšku komponentu izraženu posebno u formama skulpture i ostalih pojava crkvene umjetnosti. To svjedoči da je Crkva u Dalmaciji, mada formalno podložna carigradskom patrijarhu, bila otvorena utjecajima sa Zapada, ali i kontinuitetu vlastitih ranokršćanskih korijena rimske Crkve. S druge strane, na području hrvatske države snažan je utjecaj imala upravo stasala franačka kultura. Njena Crkva je bila izravno prisutna na tlu dukata preko nadležnosti akvilejskog patrijarha, ali i djelatnosti brojnih misionara o kojima u sačuvanim izvorima svjedoče njihova imena (Gottschalk, Gumpert, Theudebert, Odolbert, Gisilbert,...).¹⁴⁹

Problem datiranja

Podaci iz ceduljica Ivana Luciusa ukazuju na rano razdoblje 8. stoljeća kao vrijeme u kome je nastao jedan od dalmatinskih šesterolista, onaj posvećen Sv. Mariji na trgu u Trogiru. Pažnju prema takvoj mogućnosti posvetio je T. Marasović.¹⁵⁰ No, pomnom analizom Ž. Rapanić je ukazao na problematičnost takve pretpostavke.¹⁵¹ S druge strane, prema ostalim pisanim izvorima vidjeli smo da oni najstariji koji navode šesteroliste, potječu tek iz 11. ili 12. stoljeća. Stoga se kao pomoćne kategorije za prosudbu vremena u kome su oni nastajali koriste zaključci iz kritičke komparativne analize stilskih odlika arhitekture šesterolista i kamene plastike iz njih.

Što se arhitekture tiče već sam upozorio na govor oblika s monumentalne rotunde Sv. Trojstva u Zadru kao specifičan stilski rječnik zastupljen u velikoj mjeri i na malenim dalmatinskim šesterolistima. Držim da je ispravno datirati ga u drugu polovinu 8. stoljeća.

U prilog tome govore stratigrafski odnosi među građevinama u episkopalnom kompleksu u kome se nalazi i rotonda,¹⁵² te stilske odlike ranije predromaničke kamene i drvene plastike, koja je kao niz spolija ugrađena u mlađi sloj građevine izgrađene po modelu kompleksne rotunde s galerijom. Pritom su posebno važni rezultati kronodendrološke analize drvene građe proučene uz pomoć C-14 metode koja ponovno upotrijebljene grede datira u 8. stoljeće.¹⁵³ Uzmemo li dakle, predromanički jezik arhitekture s te rotonde, njezin rukopis, kao logičan korijen oblika na šesterolistima, onda ponavljanje njegove sintakse u njihovom izričaju nije logično datirati prije samog ishodišta, odnosno ne prije kraja 8. ili čak početka 9. stoljeća.

Analiza stilskih odlika reljefa iz šesterolista potvrđuje takvu pretpostavku. Naime, produkti svih pretpostavljenih klesarskih radionica od kojih su elementi liturgijskih instalacija zatečeni u rotondama ukazuju pretežno na 9. stoljeće. Dva zadarska

šesterolista, unatoč tome što nude ulomke liturgijskog namještaja, nažalost nemaju sačuvane dijelove koji bi stilskim odlikama mogli preciznije uputiti na vrijeme nastanka. Ipak, Stomorica i Sv. Krševan posjeduju fragmente koji ukazuju na starije, predromaničko doba, i mlađe, ranoromaničko razdoblje. Međutim, fragmenti instalacija iz Pridrage i Kašića ukazuju upravo na drugu trećinu 9. stoljeća, na djela pripisana *Radionici iz vremena kneza Trpimira*.¹⁵⁴ S istraživanjima rotunde u Škabrnji nisu otkriveni ulomci kamenih reljefa te nam tamo izostaje njihova pomoć. Slično je i s lokalitetom u Kakmi, gdje ipak valja upozoriti na fragmente s Međina i Tinjske Gradine, naknadno ugrađene u crkvi Sv. Ivana. Ostaje problematično je li ih moguće povezivati upravo s pretpostavljenim šesterolistom. Međutim, dio ulomaka s Bribirske Gradine, otkriven istraživanjima tamošnje rotonde, šire je datiran u vrijeme od sredine 9. do sredine 10. stoljeća.¹⁵⁵ Najstarijim dijelovima instalacija u šesterolistima ocijenjeni su oni pripisani *Trogirskoj*

25. Pogled izvana na apside u rotondi Sv. Trojstva u Zadru i Sv. Trojice na Poljudu u Splitu (foto: P. Vežić)

View of the exterior of the apses of the rotunda of Holy Trinity at Zadar and the church of Holy Trinity at Poljud at Split

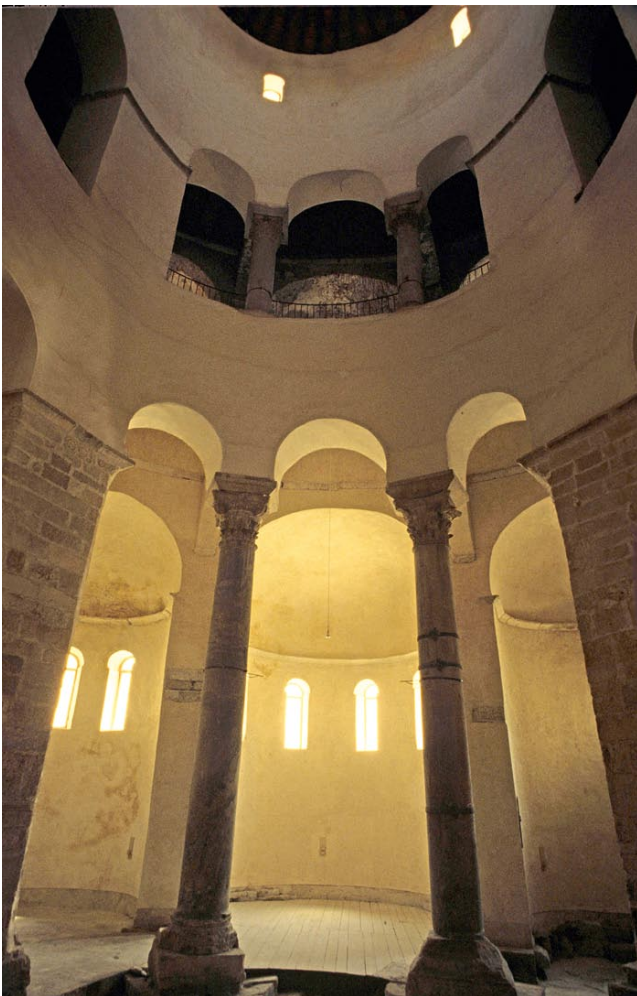
*klesarskoj radionici.*¹⁵⁶ S njom je povezan i spomenuti trokutasti zabat ograde svetišta upravo iz rotonde Sv. Marije na trgu u Trogiru.¹⁵⁷ Neki dijelovi ograde otkriveni s istraživanjima Sv. Mihovila u Brnazama, a bliski onima iz Trogira, pripisani su istoj radionici.¹⁵⁸ Stari primjer, ali ne iz te radionice, jest i obli zabat otkriven s istraživanjima rotonde Sv. Trojstva u Splitu. Datiran je u rano doba 9. stoljeća.¹⁵⁹ Dakle, svi dijelovi namještaja otkriveni na širem splitskom području posredno datiraju svoje prostore u vrijeme od kraja 8. stoljeća do druge trećine 9. stoljeća.

Tako i na razini analize stilskih odlika reljefa iz dalmatinskih šesterolisti dolazimo do srodne spoznaje razdoblja, od kraja 8. do kraja 9. stoljeća, kao šireg vremenskog okvira u kome je nastala većina instalacija iz tih građevina. S njima, naravno, i one same. Stoga se čini opravdanim pomišljati na određeni atelje iz koga je plasiran tip dalmatinskog šesterolista, te na radionice zidara i klesara koji su ga dalje prenosili. Kada su u

pitanju šesterolisti i liturgijski namještaj iz njih, onda zadarsko, trogirsko i splitsko područje ukazuje na svoje gradove kao mjesta iz kojih su djelovale takve radionice.

Malobrojni ulomci otkriveni s istraživanjima rotonde u Ošlju ne pružaju dovoljno mogućnosti za precizniju dataciju, ali sam osmerolist svojom oblicima ukazuje više na rano razdoblje 10. stoljeća negoli na starije doba.¹⁶⁰ Tome u prilog govore posebno lezene na čeonim stijenama pilona među apsidama, elementi koji su sa svojim „T” presjekom bliski rješenjima južnodalmatinske sakralne arhitekture. Konačno, možda upravo liturgijski namještaj iz šesterolista u Rogaćima može ukazati na vrijeme nastanka te rotonde u Bosni. Mišljenja o tome nisu ujednačena.¹⁶¹

Ukazao sam na protok vremena o kome na dalmatinskim šesterolistima govore stanovite preinake njihova tambura (Trogir), ili dijela oplošja (Split), ali također i predvorja na ulaznoj strani šesterolista (Zadar, Pridraga, Kašić, Trogir, Brnaze i Ošlje). Činjenica da

26. Pogled iznutra na apside u rotondi Sv. Trojstva u Zadru i Sv. Trojice na Poljudu u Splitu (foto: P. Vežić)

View of the interior of the apses of the rotunda of Holy Trinity at Zadar and the church of Holy Trinity at Poljud at Split

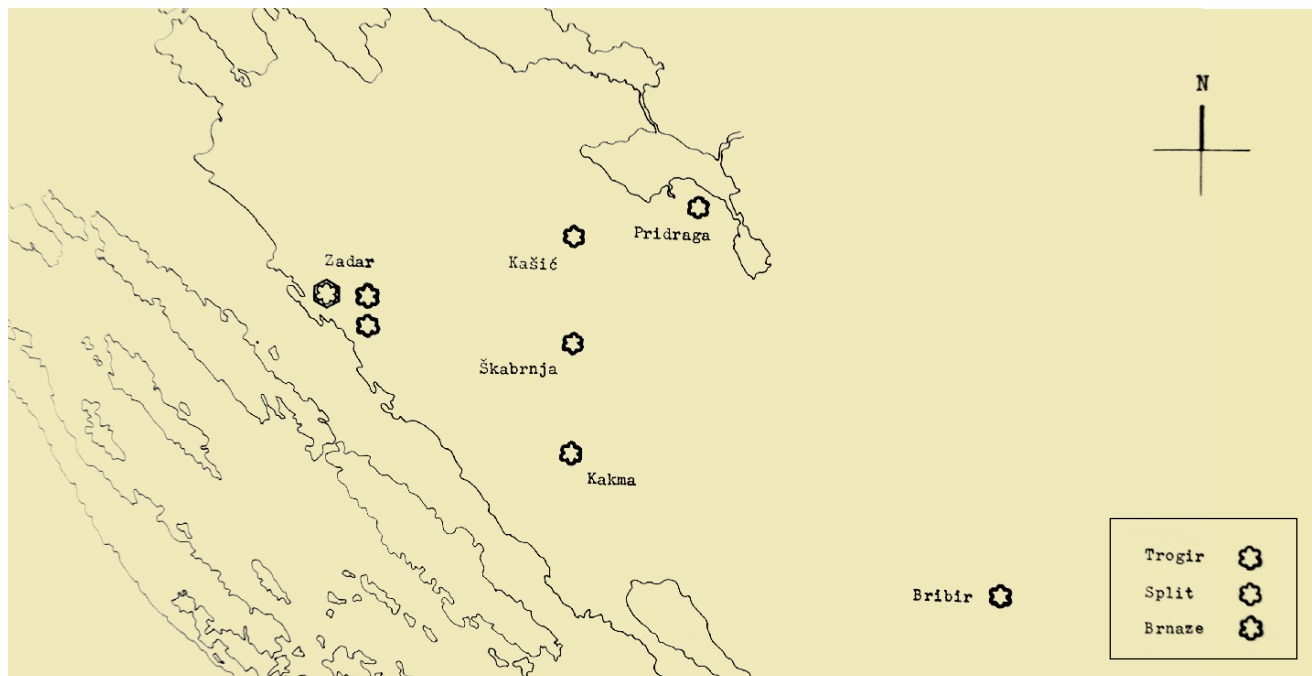
ziđe narteksa nema organsku vezu s rotondama, ni zajednička stilska obilježja s njima, govori o naknadnom prerastanju jednog broja tih kapela iz stanja slobodno stojećih rotonda u kompleksnu građevinu, u maleni sklop. Istraživači su pomišljali i na zvonike koji su podizani nad nekima od tih predvorja. Teško ih je dokazati, ali indicije na jednom broju njih zaista upućuju na vjerojatno nestale tornjeve. Tumačenje mogućnosti da se zvonik nalazio ispred Stomorice u Zadru djeluje vrlo uvjerljivo.¹⁶² Složenost prostora i zidova u narteksu ispred šesterolista u Pridragi ne ukazuje na nešto slično, tim više što ni među ulomcima nema onih dijelova koji bi govorili o arhitekturi tornja. U Kašiću, međutim položaj zidova pred ulazom u rotundu, poput onoga u Zadru, ukazuje na takvu mogućnost. O protoku vremena tu još više govori spoznaja da je samo predvorje imalo prvu fazu bez tornja i drugu s njim.¹⁶³ Stanje u Trogiru prekrila je renesansna crkvice Sv. Sebastijana i gradski toranj nad njom, pa veličinu nekadašnjeg predvorja ocrtavaju tek njeni gabariti. Unutar njih otkriveni su ranosrednjovjekovni sarkofazi datirani u razdoblje od 10. do 12. stoljeća.¹⁶⁴ Pripadaju onom vremenu koje je pomnim analizama, kao fazu u životu Sv. Marije na Trgu, naslutio Ž. Rapanić.¹⁶⁵ Konačno, dispozicija snažnih zidova koji ocrtavaju kvadratni travaj u prigrađenom narteksu također ukazuje na supstrukciju pretpostavljenog zvonika.

Sve nabrojeno upućuje na datiranje prigrađenih prostora, s kojima su dalmatinski šesterolisti postali kompleksne građevine, u ranoromaničko vrijeme, u doba koje u Dalmaciji uz ostale fenomene u arhitekturi karakterizira i pojava zvonika do crkava.¹⁶⁶ Stoga one primjere među predvorjima šesterolista na kojima je možda moguće pretpostaviti da je nadograđen zvonik, šire gledano, možemo datirati u 10. ili 11. stoljeće. No, i bez tornjeva čini se da tom vremenu valja pripisivati prigrađivanje predvorja uz većinu dalmatinskih šesterolista.

Zaključak

Na koncu ove rasprave valja još jednom istaknuti osebnost i posebnost forme i stila dalmatinskih šesterolista. Oni su zasigurno, uz rotundu Sv. Trojstva u Zadru, najizvornija tvorevina arhitekture u Dalmaciji ranoga srednjeg vijeka, njenog specifičnog kulturnog miljea izraslog iz bivalentne tradicije, upravo simbioze europskog Istoka i Zapada u jadranskome prostoru. Njihova prožetost na tlu Dalmacije progovorila je i zasebnim oblicima sakralnog graditeljstva. Među njima šesterolisti su kreacija svojstvena samo užem dijelu regije: njenom središnjem području od Zadra do Splita - te u dubini njihova zaleđa, na tlu stare hrvatske države.

Dakako, tako posebne građevine imaju svoju originalnu matricu, zasebnu prostornu kompoziciju i specifičan duktus koji gradi njihovo tijelo. Bez toga ne bi ni imale

27. Geografski položaj dalmatinskih šesterolista (izvor: VEŽIĆ, P., 1991.)

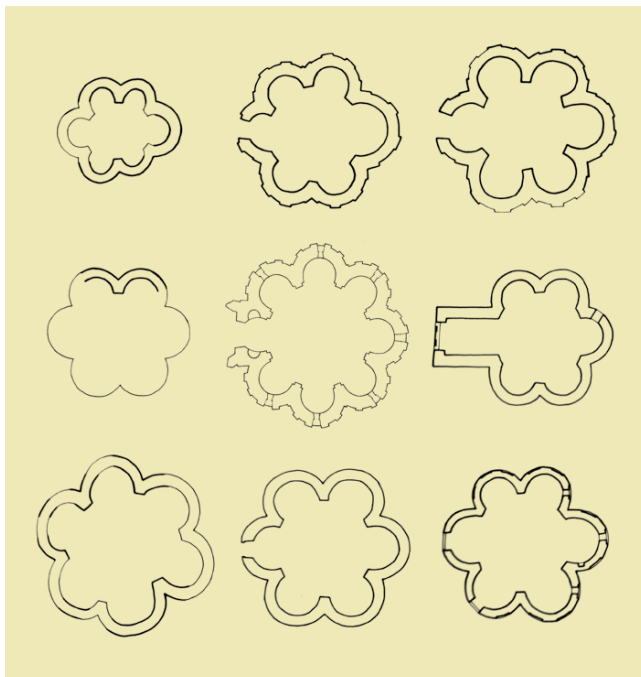
Geographical diffusion of Dalmatian hexaconchs

originalnost koju naglašavaju svi autori koji su pisali o šesterolistima. Oni zaista imaju vlastitu formu i vlastiti stil. Iščitavanjem i tumačenjem naslijeđa u dalmatinskoj sakralnoj arhitekturi čini se uvjerljivom pretpostavka po kojoj je ranokršćanska krstionica do katedrale u Zadru mogla poslužiti kao predložak ne samo za osnovnu heksakonalnu formu i prostornu strukturu šesterolista, nego također za njihovu dimenziju i proporciju. Ni jedna među ostalim zgradama prethodne arhitekture u regiji nema takvu formu, takvu kompozicijsku srodnost sa šesterolistima kao zadarski baptisterij, upravo struktura i mjera njegova unutrašnjeg prostora. Međutim, stil njihove arhitekture (posebno šesterolista s lezenama na oplošju), rječnik predromaničkog jezika na njima, iščitavamo više na obližnjoj monumentalnoj rotondi Sv. Trojstva, kapeli do same krstionice u istom episkopalnom kompleksu, negoli na bilo kojoj među ostalim građevinama ne samo užeg regionalnog kruga, već uopće jadranskog prostora u vremenu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka. Stoga nas traganje za ishodištem forme i stila dalmatinskih šesterolista zaista vodi upravo u Zadar te ne čudi činjenica da su na to ukazivali praktično svi pisci koji su proučavali skupinu tih građevina. O tome na svoj način svjedoči i njihova dispozicija u prostoru: u Zadru ih se nalaze dva, a na širem zadarskom području još četiri, ili čak pet. Dakle, sedam od ukupno deset šesterolista u Dalmaciji.

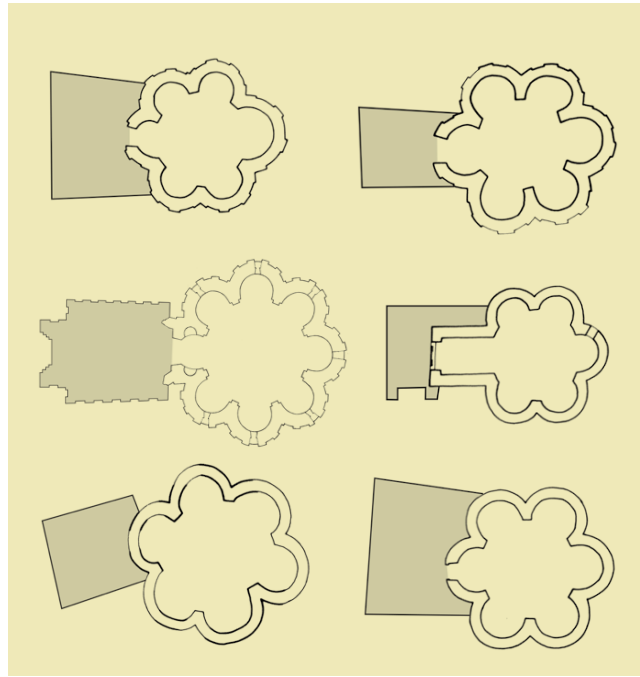
Taj broj upućuje na pretpostavku o relativno kratkom vremenu nastanka skupine tih rotonda kao

pojave karakteristične za određenu epohu u Dalmaciji. Štoviše, ukazuje na zidarske i klesarske radionice koje su po zajedničkom modelu podizale i opremale šesteroliste kamenim liturgijskim namještajem. Na to posebno upućuje tzv. *Benediktinska klesarska radionica* zacijelo u Zadru, ili *Radionica iz vremena kneza Trpimira* s klesarskim proizvodima u Pridragi i Kašiću, ili, pak, *Trogirska klesarska radionica* s proizvodima u Trogiru i Brnazama. Sve one, što se tiče šesterolista, govore o produkciji pretežno prve polovine 9. stoljeća, te presudno upućuju upravo na to vrijeme kao epohu u kojoj su u Dalmaciji podizane te zanimljive rotonde (sl. 27, 28 i 29).

Osim svog izvornog predromaničkog oblika većina šesterolistnih slobodno stojećih rotonda protokom vremena stekla je i ranoromaničke prigradnje, s kojima je svaka od njih postala svojevrsan maleni sklop. Predvorja koja su tada nastajala ukazuju na dvije mogućnosti: jedna je da su tako prigradeni narteksi bili zapravo svojevrsne vanjske kripote, prostori za pohranjivanje sarkofaga; i druga da su nad nekim od tih predvorja bili podignuti zvonici. Na potonju mogućnost ukazuje dispozicija pretpostavljenog tornja i snaga supstrukcije pod njim (Stomorica u Zadru ili šesterolist u Kašiću), te elementi arhitekture koji stilom ukazuju na ranoromaničko vrijeme, a funkcijom na zvonik (impost-kapiteli Stomorice ili Sv. Krševana u Zadru, te oktogonalni stupić u Kašiću).

28. Pregled dalmatinskih šesterolista ili osmerolista bez prigradnji
Overview of Dalmatian hexaconchs or octaconchs without additions

29. Pregled dalmatinskih šesterolista ili osmerolista s prigradnjama
Overview of Dalmatian hexaconchs or octaconchs with additions

Bilješke

- ¹ BIANCHI, C. F., 1883., 33-42.
- ² JACKSON, T. G., 1887., I, 116, i II, 144-145.
- ³ RADIĆ, F., 1891., 20-22 i 45-47; ALAČEVIĆ, G., 1891., 55-56.
- ⁴ KARAMAN, LJ., 1930., 12.
- ⁵ GUNJAČA, S., 1955., 85; GUNJAČA, S., 1960., 270-271.
- ⁶ GUNJAČA, S., 1963., 28-57.
- ⁷ T. MARASOVIĆ, 1963., 83-100.
- ⁸ MARASOVIĆ, T., 1958.
- ⁹ PETRICIOLI, I., 1958., 63-64.
- ¹⁰ PETRICIOLI, I., 1968., 247-269.
- ¹¹ GUNJAČA, S., 1968., 39-40; BAKULIĆ, V., 1995.
- ¹² MARASOVIĆ, J., T. i M., 1971.
- ¹³ DELONGA, V., 1988. (1990.), 39-89; DELONGA, V., 1996., 82-85, 176-178, 240-250.
- ¹⁴ JAKŠIĆ, N., 1988., 120.
- ¹⁵ PETRICIOLI, I., 1989., 155-156; PETRICIOLI, I., 1995., 237-243.
- ¹⁶ ČREMOŠNIK, I., 1953., 303-315; JOVANOVIĆ, V., 1986.
- ¹⁷ MARASOVIĆ, T., 1957., 83.
- ¹⁸ MARASOVIĆ, T., 1958.; MARASOVIĆ, T., 1978., 31-39; MARASOVIĆ, T., 1984., 144-150; MARASOVIĆ, T., 2008., 228-236.
- ¹⁹ PETRICIOLI, I., 1976., 128-130; PETRICIOLI, I., 1990., 20-22.
- ²⁰ SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, S., 1978.
- ²¹ GVOZDANOVIĆ, V., 1978., 136; GOSS, V., 1987., 103-116; GOSS, V., 1996., 86-95; GOSS, V., 2006., 89-94.
- ²² VEŽIĆ, P., 1991., 325-344.
- ²³ VEŽIĆ, P., 2011a., 45-47.
- ²⁴ JURKOVIĆ, M., 1995., 225-240.
- ²⁵ IVEKOVIĆ, Č. M., 1-14; PETRICIOLI, I., 1984a., 243-253; KATALOG, 1990., 296 (P. Vežić, kat. br. 4); VEŽIĆ, P., 1991., 13-23; VEŽIĆ, P., 1991a., 325-328; VEŽIĆ, P., 2005., 41-47.
- ²⁶ VEŽIĆ, P., 2002a., 113-120.
- ²⁷ ENCIKLOPEDIJA, 1962., 73-75 (I. Petricioli, *Donat*); BELOŠEVIĆ, J., 1968., 275; KLAJČIĆ, N. - PETRICIOLI, I., 1976., 261; VEŽIĆ, P., 1985., 11-14; PETRICIOLI, I., 1990., 23-27; KATALOG, 1990., 302 (P. Vežić, kat. br. 23); VEŽIĆ, P., 1991a., 328-330; VEŽIĆ, P., 1995., 151 i 156-157; JURKOVIĆ, M., 1996., 237-244; KATALOG, 2000., 155-164 (P. Vežić, kat. br. III. 48); VEŽIĆ, P., 2002a., 69-79 i 127-129; MARASOVIĆ, T., 2009., 298-309.
- ²⁸ FONDRA, L., 1855., 89; DANILO, G., 1884., 16-18; PETRICIOLI, I., 1968., 258-259, bilj. 33.
- ²⁹ ZJAČIĆ, M., 1959., 38, 67 i 158.
- ³⁰ BIANCHI, C. F., 1883., 33-42; DANILO, G., 1883., 79-91; DANILO, G., 1884., 16-18; JACKSON, T. G., 1887., 166; PETRICIOLI, I., 1958., 56-63; PETRICIOLI, I., 1968., 247-269; MARASOVIĆ, T., 1978., 35-37; MARASOVIĆ, T., 1985., 147; KATALOG, 1990., 302 (P. Vežić, kat. br. 24); PETRICIOLI, I., 1990., 22; VEŽIĆ, P., 1991a., 331; JURKOVIĆ, M., 1995., 252-254; JURKOVIĆ, M., 1996., 244-256.
- ³¹ BIANCHI, C. F., 1877., 478.
- ³² OBSIDIO, 2007., 157.
- ³³ PETRICIOLI, I., 1958., 63-64; PETRICIOLI, I., 1958a., 122; PETRICIOLI, I., 1989., 155-156; PETRICIOLI, I., 1995., 239-241.
- ³⁴ PETRICIOLI, I., 1958., 64; A. STIPČEVIĆ, 1977., 28.
- ³⁵ PETRICIOLI, I., 1958., 64; MARASOVIĆ, T., 1978., 37; MARASOVIĆ, T., 1985., 147; PETRICIOLI, I., 1989., 152-156; VEŽIĆ, P., 1991a., 331-332; PETRICIOLI, I., 1995., 237-248; JURKOVIĆ, M., 1995., 233-235; JURKOVIĆ, M., 1996., 244-256; MARASOVIĆ, T., 2009., 365-367.
- ³⁶ Na te impost-kapitele svojevremeno me upozorio akademik Ivo Petricioli. Međutim, rušenje kuće vlasnici su izveli bez prijave i nadzora te je ostalo nepoznato jesu li tada nestali još kakvi ulomci kamenih reljefa. One koji su sačuvani sabrao je i pohranio marni gospodin Bruno Štavun.
- ³⁷ GUNJAČA, S., 1963., 28.
- ³⁸ GUNJAČA, S., 1963., 40-55; MARASOVIĆ, T., 1978., 37; MARASOVIĆ, T., 1985., 147; KATALOG, 1990., 305 (P. Vežić, kat. br. 36); VEŽIĆ, P., 1991a., 334; JURKOVIĆ, M., 1995., 232-233; JURKOVIĆ, M., 1996., 244-256; DELONGA, V., 1996., 246-250; KATALOG, 2000., 322 (M. Jurković, kat. br. IV. 215); MARASOVIĆ, T., 2009., 243-247.
- ³⁹ DELONGA, V., 1988., 39.
- ⁴⁰ DELONGA, V., 1988., 86.
- ⁴¹ MARASOVIĆ, T., 1978., 37; MARASOVIĆ, T., 1985., 147; KATALOG, 1990., 306 (P. Vežić, kat. br. 37); DELONGA, V., 1990., 39-89; PETRICIOLI, I., 1990., 22; VEŽIĆ, P., 1991a., 333-334; KATALOG, 2000., 266 (M. Jurković, kat. br. IV. 145).
- ⁴² CD II, 214.
- ⁴³ JAKŠIĆ, N., 1988., 117-121.
- ⁴⁴ JAKŠIĆ, N., 1988., 126.
- ⁴⁵ JAKŠIĆ, N., 1988., 111-130; KATALOG, 1990., 306 (P. Vežić, kat. br. 37); VEŽIĆ, P., 1990a., 332; MARASOVIĆ, T., 2009., 248-249.
- ⁴⁶ ZEKAN, M., 1983. (riječ je o podacima iz neobjavljenog referata M. Zekana).
- ⁴⁷ GUNJAČA, S., 1968., 235-242.
- ⁴⁸ DELONGA, V., 1996., 177.
- ⁴⁹ GUNJAČA, S., 1968., 235-242; MARASOVIĆ, T., 1978., 37; BURIĆ, T., 1987., 108, bilj. 5; BURIĆ, T., 1987a., 28-29; VEŽIĆ, P., 1990a., 335; BAKULIĆ, V., 1995., 37-39; DELONGA, V., 1996., 177; MARASOVIĆ, T., 2009., 471-473.
- ⁵⁰ BARADA, M., 1950., 14.
- ⁵¹ FARLATI, D., 1769., 306-307.
- ⁵² IVANIŠEVIĆ, M., 1980., 964; KATIČIĆ, R., 1987., 17; MARASOVIĆ, T., 1988., 27; VEŽIĆ, P., 1991a., 364; RAPANIĆ, Ž., 1998., 49-50.

- ⁵³ MARASOVIĆ, T., 2011., 129.
- ⁵⁴ MARASOVIĆ, T., 1966., 101-108.
- ⁵⁵ MARASOVIĆ, T., 1963., 83-100; MARASOVIĆ, T., 1966., 99-108; MARASOVIĆ, T., 1978., 31-37; MARASOVIĆ, T., 1984., 145-146; PETRICIOLI, I., 1990., 22; VEŽIĆ, P., 1990a., 335-337; BURIĆ, T., 1990., 239-249; BUŽANČIĆ, R., 1995., 246-247; KOVAČIĆ, V., 1995., 294; BUŽANČIĆ, R., 1996., 110; JAKŠIĆ, N., 2000., 206-207 (= DELONGA, V. - JAKŠIĆ, N. - JURKOVIĆ, M., 2001., 46-47); KATALOG, 2000., str. 145 (T. Burić, kat. br. III. 34); JAKŠIĆ, N., 2004., 265-28; MARASOVIĆ, T., 2011., 128-135; JOSIPOVIĆ, I., 2011., 97-108.
- ⁵⁶ CD I, 169.; MARASOVIĆ, J., T. i M., 1971., 9.
- ⁵⁷ JACKSON, T. G., 1887., I, 116, i II, 144-145; MARASOVIĆ, J., T. i M., 1971.; MARASOVIĆ, T., 1978., 31-34; MARASOVIĆ, T., 1984., 145; PETRICIOLI, I., 1990., 22; VEŽIĆ, P., 1990a., 337-338; JAKŠIĆ, N., 2004., 279-283; MARASOVIĆ, T., 2011., 401-409.
- ⁵⁸ GUNJAČA, S., 1955., 85.
- ⁵⁹ DELONGA, V., 1996., 82.
- ⁶⁰ GUNJAČA, S., 1955., 85; MARASOVIĆ, T., 1978., 37; MARASOVIĆ, T., 1984., 147; PETRICIOLI, I., 1990., 22; VEŽIĆ, P., 1990a., 338-339; MILOŠEVIĆ, A., 1996., 25-26; MILOŠEVIĆ, A., 1998., 182-184; KATALOG, 2000., 245-246 (N. Jakšić, kat. br. IV. 12); JAKŠIĆ, N., 2000., 206-207 (= DELONGA, V. - JAKŠIĆ, N. - JURKOVIĆ, M., 2001., 46-47); JAKŠIĆ, N., 2004., 265-286; MILOŠEVIĆ, A., 2005.; MARASOVIĆ, T., 2011., 74-79; JOSIPOVIĆ, I., 2011., 97-108.
- ⁶¹ ČREMOŠNIK, I., 1953., 303-315; JOVANOVIĆ, V., 1986., 74-75; MARASOVIĆ, T., 1978., 37; JURKOVIĆ, M., 1987., 110; VEŽIĆ, P. - LONČAR, M., 2009., 148.
- ⁶² Nedavno je u inače vrijednoj knjizi o predromaničkim zvoncima u našem graditeljskom naslijeđu, za tragove pretpostavljenog vestibula A. Milošević iznio misao kako je riječ zapravo o ostacima okruglog zvonika pred ulazom u rotundu. Grafičkom rekonstrukcijom predočio je toranj u punoj visini i opsegu, čak s lezenama kao što su one na apsidama. Objektivno govoreći na terenu nema stvarnog uporišta za takvu ideju (MILOŠEVIĆ, A., 2011., 46-48). Još veći su problem predvorje i zvonik pred crkvom Sv. Lovre u Zadru. Oni su proglašeni *westwerk*om starijim od same crkve (MILOŠEVIĆ, A. - PEKOVIĆ, Ž., 2009., 157; MILOŠEVIĆ, A., 39-41). Međutim, konzervatorskim istraživanjima provedenim 1983. godine otkriven je trag koji svjedoči da je na „ožbukano i oslikano pročelje naknadno prigradeno predvorje i zvonik nad njim” (VEŽIĆ, P., 1996., 341). Istina je da, osim tom rečenicom, nalaz do sada nije šire obrađivan u literaturi.
- ⁶³ RADIĆ, F., 1897., 42; MARASOVIĆ, T., 1957., 85-90; KORAČ, V., 1976., 159-161; MARASOVIĆ, T., 1978., 39; KORAČ, V., 1986., 24; BERITIĆ, D., 1986., 418-422; PETRICIOLI, I., 1990., 22-23; VEŽIĆ, P., 2002., 220-230.
- ⁶⁴ JEDIN, H., 1995., 619; PETRICIOLI, I., 1972., 341; VEŽIĆ, P., 1989., 333 i 343; VEŽIĆ, P., 2005., 134.
- ⁶⁵ MARASOVIĆ, J., T. i M., 1971., 12 i 14; VEŽIĆ, P., 1991., 21.
- ⁶⁶ ČURČIĆ, S., 2009., 13-14 (zahvaljujem kolegici A. Mišković koja me uputila na citirani rad).
- ⁶⁷ BUDAK, N., 1994., 200; BUDAK, N., 2001., 20.
- ⁶⁸ VEŽIĆ, P., 1991., 23.
- ⁶⁹ JURKOVIĆ, M., 1995., 226.
- ⁷⁰ VEŽIĆ, P., 1985., 14; VEŽIĆ, P., 2002a., 124-125.
- ⁷¹ VEŽIĆ, P., 2011a., 45-47.
- ⁷² DELONGA, V., 1988., 64; MARASOVIĆ, T., 2003., 113-125.
- ⁷³ PETRICIOLI, I., 1958., 53; PETRICIOLI, I., 1989., 155.
- ⁷⁴ MARASOVIĆ, T., 1978., 36.
- ⁷⁵ MARASOVIĆ, T., 1966., 101-108.
- ⁷⁶ VEŽIĆ, P., 2005., 136.
- ⁷⁷ CHEVALIER, P., 1995., Pl. VI, fig. 1-2.
- ⁷⁸ MARIN, E., 1994., 47, sl. 10.
- ⁷⁹ IVANČEVIĆ, R., 1996., 75-86; VEŽIĆ, P., 2002., 77-78; MARASOVIĆ, J., 2007., 114-128.
- ⁸⁰ VEŽIĆ, P., 1990., 53.
- ⁸¹ SUIĆ, M. - PETRICIOLI, I., 1955., 7-22.
- ⁸² PETRICIOLI, I., 1969., 324-327; PETRICIOLI, I., 2002., 369.
- ⁸³ STRGAČIĆ, A. M., 1962., 6. (Pozivajući se na rukopis tzv. *Zadarskog Anonima* ili *Filippijev rukopis*, Strgačić ima opravdan kritički odnos prema podacima iz rukopisa. Naglašava da su vrijedni onoliko koliko su vjerodostojni izvori iz kojih su dospjeli u Anonimov rukopis. Ipak, obavijesti koje se odnose na 14. stoljeće poklapaju se s navodima koje je zapisao i Paolo de Paolo, pa s oprezom autor upućuje na moguću vjerodostojnost i starijih podataka. Navodi „*jaki potres*” iz 904. godine koji je nanio velike štete u Splitu i Zadru, zatim „*opći potres u Dalmaciji*” iz 999. godine koji je porušio gradove i kaštele, te „*potres na Cipru i Albaniji*” iz 1178. godine koji je u Zadru porušio zidine s južne strane.
- ⁸⁴ MARASOVIĆ, J., T. i M., 1971., 4.
- ⁸⁵ VEŽIĆ, P., 2011., 218; VEŽIĆ, P., 2011a, 51.
- ⁸⁶ SMIRICH, G., 1884., 17-22.
- ⁸⁷ PETRICIOLI, I., 1968., 267.
- ⁸⁸ PETRICIOLI, I., 1968., 261, T. X-c.
- ⁸⁹ PETRICIOLI, I., 1968., 264-265.
- ⁹⁰ PETRICIOLI, I., 1958., 63-64; PETRICIOLI, I., 1989., 155; PETRICIOLI, I., 1995., 244 i 246.
- ⁹¹ DOMIJAN, M., 1983., 138.
- ⁹² GUNJAČA, S., 1963., 38-39.
- ⁹³ DELONGA, V., 82-83, T. V-5.
- ⁹⁴ JAKŠIĆ, N., 1988., 126.
- ⁹⁵ KOVAČIĆ, V., 1995., 294 i 301.
- ⁹⁶ GUNJAČA, S., 1963., 38.
- ⁹⁷ VEŽIĆ, P., 2002., 226-228.
- ⁹⁸ GUNJAČA, S., 1955., 132; GUNJAČA, S., 1963., 40.
- ⁹⁹ DELONGA, V., 1988., 76 i 81.
- ¹⁰⁰ KOVAČIĆ, V., 1995., 296-301; JOSIPOVIĆ, I., 2011., 103.
- ¹⁰¹ DELONGA, V., 1988., 75-77; DELONGA, V., 82-84 i 240-250; JAKŠIĆ, N., 2000., 206-208 (= JAKŠIĆ, N., 2001., 46-48); JAKŠIĆ, N., 2004., 265-286; JOSIPOVIĆ, I., 2011., 104.

- ¹⁰²MARASOVIĆ, T., 1984., 149-150; JURKOVIĆ, M., 1995., 232-235; JURKOVIĆ, M., 1996., 252-254.
- ¹⁰³GRANIĆ, M., 1990., 42.
- ¹⁰⁴KLAIĆ, N. - PETRICIOLI, I., 1976., 66 i 107.
- ¹⁰⁵MUSTAĆ, I., 1990., 24.
- ¹⁰⁶BRUNELLI, V., 1913., 211.
- ¹⁰⁷KATALOG, 2000., 317-318 (V. Delonga, kat. br. IV. 210).
- ¹⁰⁸KARAMAN, LJ., 1931., 5.
- ¹⁰⁹JAKŠIĆ, N. - TOMIĆ, R., 2004., 50-53.
- ¹¹⁰KOVAČIĆ, V., 1995., 294.
- ¹¹¹BABIĆ, I., 1987., 113.
- ¹¹²VEŽIĆ, P., 1991a., 366.
- ¹¹³FISKOVIĆ, I., 1984., 41-43.
- ¹¹⁴Sličan primjer kontinuiteta funerarnog mjesta predstavlja prethistorijski tumul u Prahuljama ispred Nina s romaničkim trikonhosom na vrhu. Vidi: VEŽIĆ, P., 2011., 218; VEŽIĆ, P., 2011a., 51.
- ¹¹⁵GUNJAČA, S., 1963., 35.
- ¹¹⁶JAKŠIĆ, N., 1988., 120.
- ¹¹⁷DELONGA, V., 1996., 82.
- ¹¹⁸RAPANIĆ, Ž., 1998., 43.
- ¹¹⁹BURIĆ, T., 1990., 239-249.
- ¹²⁰SMILJANIĆ, F., 2007., 48; SMILJANIĆ, F., 2010., 27.
- ¹²¹FILIPPI, A. R., 1969., 560.
- ¹²²JELIĆ, L., 1899., 163; BIANCHI, C. F., 2011., 236.
- ¹²³VEŽIĆ, P., 1998., 64. Tu funkciju naslijedila je obližnja romanička crkva Sv. Petar Novi na gradskom trgu, *platea civitatis Iadre*. Vidi: VEŽIĆ, P., 1996., 340; VEŽIĆ, P., 1998., 64.
- ¹²⁴DELONGA, V., 1996., 177.
- ¹²⁵VEŽIĆ, P., 1991., 336-337.
- ¹²⁶JURKOVIĆ, M., 1995., 235 i 238; JURKOVIĆ, M., 1996., 254.
- ¹²⁷OSTOJIĆ, I., 1964., 111, bilj. 3.
- ¹²⁸DELONGA, V., 1988., 85.
- ¹²⁹ANČIĆ, M., 2007., 203-210.
- ¹³⁰BIANCHI, C. F., 1883., 33-42.
- ¹³¹JACKSON, T. G., 1887., I, 116; II, 144-145.
- ¹³²IVEKOVIĆ, Č. M., 1937., 11-12.
- ¹³³MARASOVIĆ, T., 1978., 39; MARASOVIĆ, T., 1984., 148; MARASOVIĆ, T., 1994., 160; MARASOVIĆ, T., 2008., 392.
- ¹³⁴KLAIĆ, N. - PETRICIOLI, I., 1976., 128.
- ¹³⁵PETRICIOLI, I., 1990., 20; JARAK, M., 1998., 124.
- ¹³⁶VEŽIĆ, P., 1991a., 330; VEŽIĆ, P., 2002a., 127-129.
- ¹³⁷RAPANIĆ, Ž., 1987., 85-95.
- ¹³⁸KLAIĆ, N. - PETRICIOLI, I., 1976., 128 i 146.
- ¹³⁹JAKŠIĆ, N., 2004., 282.
- ¹⁴⁰PETRICIOLI, I., 1990., 28-30.
- ¹⁴¹KATALOG, 1990., 16-17 (I. Petricioli, Od ranog kršćanstva do baroka).
- ¹⁴²JAKŠIĆ, N., 2000., 206-207; JAKŠIĆ, N., 2011., 46-47; JOSIPOVIĆ, I., 2011., 97-108.
- ¹⁴³DELONGA, V., 1988., 75-87.
- ¹⁴⁴JAKŠIĆ, N., 2000., 208-211; JAKŠIĆ, N., 2011., 48-51; DELONGA, V., 2000., 224; DELONGA, V., 2001., 62.
- ¹⁴⁵DELONGA, V., 2000., 225; DELONGA, V., 2001., 63.
- ¹⁴⁶VEŽIĆ, P., 2009., 202-203.
- ¹⁴⁷MARASOVIĆ-ALUJEVIĆ, M., 1986., 271.
- ¹⁴⁸BURIĆ, T., 1995., 108.
- ¹⁴⁹RAPANIĆ, Ž., 1987., 37; DELONGA, V., 1996., 302-310.
- ¹⁵⁰MARASOVIĆ, T., 1988.-1989., 30 i 35.
- ¹⁵¹RAPANIĆ, Ž., 1998., 52-53.
- ¹⁵²VEŽIĆ, P., 1985., 10-11; VEŽIĆ, P., 2002a., 65-68.
- ¹⁵³VEŽIĆ, P., 1985., 13-14; VEŽIĆ, P., 2002a., 113-120 i 121-125.
- ¹⁵⁴KATALOG, 2000., 322 (T. Burić, kat. br. IV. 216).
- ¹⁵⁵BURIĆ, T., 1987., 117.
- ¹⁵⁶JAKŠIĆ, N., 2000., 206-207; JAKŠIĆ, N., 2001., 46-47; JOSIPOVIĆ, I., 2011., 103-104.
- ¹⁵⁷KOVAČIĆ, V., 1995., 249-300; KATALOG, 2000., 145-146 (V. Delonga, kat. br. III. 34); JOSIPOVIĆ, I., 2011., 100-101.
- ¹⁵⁸JAKŠIĆ, N., 2000., 206-207; JAKŠIĆ, N., 2001., 46-47; KATALOG, 2000., 247 (T. Burić, kat. br. IV. 114); JOSIPOVIĆ, I., 2011., 98-100.
- ¹⁵⁹RAPANIĆ, Ž., 1958., 115; RAPANIĆ, Ž., 1965., 275-276; FLÈCHE MOURGUES, M-P. - CHEVALIER, P. - PITEŠA, A., 1993., 254 i 291.
- ¹⁶⁰VEŽIĆ, P., 2002., 226.
- ¹⁶¹JOVANOVIĆ, V., 1986., 74-75, sl. 108; JURKOVIĆ, M., 1987., 110; VEŽIĆ, P. - LONČAR, M., 2009., 148.
- ¹⁶²PETRICIOLI, I., 1968., 264-265.
- ¹⁶³DELONGA, V., 1988., 82.
- ¹⁶⁴KOVAČIĆ, V., 1995., 301.
- ¹⁶⁵RAPANIĆ, Ž., 1998., 57-58. Nakon što je moj rad već bio dovršen imao sam priliku vidjeti rukopis tematski sličnog članka u kome Ž. Rapanić, nadovezujući se na svoja prethodna proučavanja posebno crkvice Sv. Marije na trgu u Trogiru, ali i ostalih šesterolista, vrlo široko proučava pojavu tih rotunda u Dalmaciji. I ovom prilikom zahvaljujem Željku na njegovoj kolegijalnosti i prijateljstvu. Tako sam se uvjerio u veliku vrijednost njegove studije te mi se čini da bi, bez obzira na istovjetnost teme i srodnost obrade, bilo vrlo korisno dovršiti taj rad i objaviti ga. Držim to zbog opće posebnosti te skupine građevina, posebnosti u europskim razmjerima, te općih spoznaja svih pitanja koja će šesterolisti i nadalje postavljati.
- ¹⁶⁶MILOŠEVIĆ, A., 2011. U bilješki 62 iznio sam određene prigovore na dijelove te knjige. Ipak, to ne znači moj negativan sud o njoj. Knjiga je poticajna za daljnja promišljanja same pojave ranosrednjovjekovnih zvonika u našem naslijeđu. Dapače, to je do sada najcjelovitiji prikaz te teme u našoj literaturi, vrijedan posebno radi bogate komparativne građe s kojom je naša baština dovedena u relaciju s onom u inozemstvu. U završnom poglavlju, na stranici 150 A.

Milošević ovako zapisuje: *navedeni europski primjeri znatno su doprinijeli i pojavi zvonika u predromaničkom graditeljstvu Dalmacije i srednjovjekovne Hrvatske gdje je petnaestak crkava sačuvalo ostatke takvih gradnji.* Dodao bih da je potrebno držati visoku razinu kritičkog mišljenja prema onome što smo zaista naslijedili, a to je, osim na primjeru crkve Sv. Spasa u Cetini, isključivo tlocrt na niskoj razini prizemlja kod većine ostalih

primjera. Stoga su nam stvarne mogućnosti za interpretaciju onoga što je bilo u elevaciji kod njih zaista minimalne. Dakako, toga je svjestan i autor te opravdano zapisuje: *samo je na crkvi u Cetini taj građevinski element do danas ostao sačuvan gotovo do krova ... ostali se naslućuju tek u temeljima.*

Literatura

- ALAAČEVIĆ, G., 1891. - Giuseppe Alačević, La edicola della Ss. Trinita alle Paludi di Spalato, *Bulletino dalm.* XIV., Split, 55-56.
- ANČIĆ, M., 2007. - Mladen Ančić, Architecture on Royal domains in northern Dalmatia, *Hortus artium medievalium*, 13/1, Zagreb - Motovun, 2007., 203-210.
- BABIĆ, I., 1987. - Ivo Babić, Spomenici, *Kulturno blago Trogira*, Trogir.
- BAKULIĆ, V., 1995. - Vinko Bakulić, Bribirska rotunda, *Bribir u srednjem vijeku*, Split, 37-39.
- BARADA, M., 1950. - Miho Barada, *Trogirski spomenici, zapisci pisarne općine trogirske*, I, Zagreb.
- BELOŠEVIĆ, J., 1968. - Janko Belošević, Neobjavljeni ranosrednjovjekovni kameni spomenici s pleternim ukrasom iz Zadra, *Diadora*, 4, Zadar, 275.
- BERITIĆ, D., 1986. - Dubravka Beritić, Susret sa spomenicima kulture Dubrovačkog primorja (zapadni dio), *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka*, sv. 1., Dubrovnik, 418-422.
- BIANCHI, C. F., 1877. - Carlo Federico Bianchi, *Zara cristiana*, I, Zara.
- BIANCHI, C. F., 1883. - Carlo Federico Bianchi, Un tempio antico cristiano scoperto in Zara nel 1883 sullo stradale Francisco Giuseppe presso la Riva Nuova, *Antichità romane e medioevali di Zara*, Zara, 33-42.
- BIANCHI, C. F., 2011. - Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar*, Zadar.
- BOŠKOVIĆ, Đ., 1947. - Đurđe Bošković, *Osnovi srednjovjekovne arhitekture*, Beograd.
- BOŠKOVIĆ, Đ., 1967. - Đurđe Bošković, *Arhitektura srednjeg veka*, Beograd.
- BUDAK, N., 1994. - Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb.
- BUDAK, N., 2001. - Neven Budak, *Karlo Veliki - Karolinzi i Hrvati*, Split.
- BURIĆ, T., 1982. - Tonči Burić, Predromanička skulptura u Trogiru, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 12/1982., Split, 127-160.
- BURIĆ, T., 1987. - Tonči Burić, Ranosrednjovjekovna skulptura s Bribira, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 16/1986., Split, 107-124.
- BURIĆ, T., 1987a. - Tonči Burić, Arhitektura i skulptura, *Bribir u srednjem vijeku - (Bribir in the Middle Ages)*, Split, 23-41.
- BURIĆ, T., 1990. - Tonči Burić, Tko je bio prokonzul trogirskog natpisa, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 20/1990., Split, 239-249.
- BURIĆ, T., 1995. - Tonči Burić, Predromanička skulptura iz crkve sv. Spasa u Cetini, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 22/1995., Split, 91-116.
- BUŽANČIĆ, R., 1996. - Radoslav Bužančić, Predromanička pregradnja crkve Sv. Martina u Trogiru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35 (Petrioličijev zbornik I), Split, 241-251.
- BUŽANČIĆ, R., 1996. - Radoslav Bužančić, *Renovatio urbis Koriolana Cipika u Trogiru*, Ivan Duknović i njegovo doba, Trogir, 107-115.
- CD II., *Codex Diplomaticus II*, Zagreb. ...
- CHEVALIER, P., 1995. - Pascale Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae*, tome 2, (= *Salona II - Recherches archéologiques franco-croates*), (ur.) N. Duval i E. Marin, Rome - Split.
- ČURČIĆ, S., 2009. - Slobodan Čurčić, Secular and Sacred in Byzantine Architecture, *ANATHMATA EOPTIKA - Studies in Honor of Thomas F. Mathews*, (ur.) Joseph D. Alchermes, Verlag Philip von Zabern - Mainz am Rhein, 13-14.
- ČREMOŠNIK, I., 1953. - Irma Čremošnik, Izvještaj o iskopinama u Rogačićima kod Blažuja, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv. 8., Sarajevo, 303-315.

- DANILO, G., 1883. - Giovanni Danilo, *Antichità zaratine, Objavitelj dalmatinski - Avvisatore dalmato*, 76/1883., Zadar, 79-81.
- DANILO, G., 1884. - Giovanni Danilo, *Antichità zaratine, Objavitelj dalmatinski - Avvisatore dalmato*, 77/1884., Zadar, 16-18.
- DELONGA, V., 1988. - Vedrana Delonga, *Starohrvatska crkva na „Mastirinama” u Kašiću kod Zadra, Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 18, Split, 39-89.
- DELONGA, V., 1996. - Vedrana Delonga, *Latinski epigrafski spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split.
- DELONGA, V. - JAKŠIĆ, N. - JURKOVIĆ, M., 2001. - Vedrana Delonga - Nikola Jakšić - Miljenko Jurković, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog razdoblja u Hrvatskoj*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
- DOMIJAN, M., 1983. - Miljenko Domijan, *Crkva Sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživačkih i konzervatorskih radova, Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 13/1983., Split, 123-138.
- ENCIKLOPEDIJA, 1962., *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 2, Zagreb.
- FARLATI, D., 1767. - Daniele Farlati, *Illyricum sacrum*, IV, Venetia.
- FILIPPI, A-R., 1969. - Amos-Rube Filippi, *Ninske crkve u dokumentima iz godine 1579. i 1603. Povijest grada Nina*, Institut JAZU u Zadru, Zadar, 549-595.
- FLÈCHE MOURGUES, M-P. - CHEVALIER, P. - PITEŠA, A., 1993. - Marie-Pascale Flèche Mourgues - Pascale Chevalie - Ante Piteša, *Catalogue des sculptures du haut moyen-age du Musée archeologique de Split*, I - Katalog ranosrednjovjekovne skulpture u Arheološkom muzeju u Splitu, I, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 85, (= *Starohrvatski Solin - Disputationes salonitanae IV*), Split, 207-305.
- FONDRA, L., 1855. - Lorenzo Fondra, *Istoria della insigne di San Simeone profeta che si venera in Zara*, Zara.
- GATTIN, N. - PEJAKOVIĆ, M., 1982. - Nenad Gattin - Mladen Pejaković, *Starohrvatska sakralna arhitektura*, Split.
- GOSS, V. P., 1987. - Vladimir P. Goss, *Early croatian architecture*, London.
- GOSS, V. P., 1996. - Vladimir P. Goss, *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj - Pre-romanesque architecture in Croatia*, Zagreb.
- GRANIĆ, M., 1990. - Miroslav Granić, *O kultu Sv. Krševana zadarskog zaštitnika*, u: *1000 godina Samostana Svetog Krševana u Zadru*, (ur.) Ivo Petricioli, Zadar, 35-58.
- GUNJAČA, S., 1955. - Stjepan Gunjača, *Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja, Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 4/1955., Zagreb, 85-134.
- GUNJAČA, S., 1960. - Stjepan Gunjača, *Trogodišnji rad Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (1955., 1956. i 1957. godina), Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 7/1960., Zagreb, 270-271.
- GUNJAČA, S., 1963. - Stjepan Gunjača, *Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada, Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 8-9/1963., Zagreb, str. 7-66.
- GUNJAČA, S., 1968. - Stjepan Gunjača, *Nalaz srednjovjekovnih arhitektura na Bribiru - Kolokvij o Bribiru, Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 10/1968., Split, 235-242.
- GUNJAČA, S., 1968a. - Stjepan Gunjača, *Strateško i historijsko značenje Bribira - Kolokvij o Bribiru, Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 10/1968., Split, 207-210.
- GVOZDANOVIĆ, V., 1978. - Vladimir Gvozdanović, *Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest evropske predromanike*, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, (ur.) Andre Mohorovičić, Split, 131-148.
- IVANČEVIĆ, R., 1996. - Radovan Ivančević, *Predromanička arhitektura raščlanjena nišama - kontinuitet antike*, u: *Starohrvatska spomenička baština - Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, (ur.) Miljenko Jurković i Tugomir Likšić, Zagreb, 75-86.
- IVANIŠEVIĆ, M., 1980. - Milan Ivanišević, *Trogir u povijesnim izvorima od 438. do 1097. godine, Mogućnosti*, 10-11, Split, 964.
- IVEKOVIĆ, Ć. M., 1928. - Ćiril Mladen Iveković, *Građevinski i umetnički spomenici Dalmacije, Jadranska straža*, Beograd.
- IVEKOVIĆ, Ć. M., 1937. - Ćiril Mladen Iveković, *Krstionica kod Stolne crkve sv. Stošije u Zadru i vrijeme građenja njezina i crkve sv. Donata, Rad JAZU*, knjiga 258, Zagreb, 1-14.
- JACKSON, T. G., 1887. - Thomas Graham Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria*, Oxford.
- JAKŠIĆ, N., 1986. - Nikola Jakšić, *Kiparsko klesarske radionice u Dalmaciji od 9. do 12. stoljeća*, (doktorska disertacija), Zadar.
- JAKŠIĆ, N., 1988. - Nikola Jakšić, *Srednjovjekovne Kamenjane s crkvama Sv. Jurja i Sv. Luke - problem ubikacije i identifikacije, Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 17/1988., Split.
- JAKŠIĆ, N., 1997. - Nikola Jakšić, *Croatian Art in the second half of the ninth century, Hortus artium medievalium*, sv. 3/1997., Zagreb - Motovun.

- JAKŠIĆ, N., 2000. - Nikola Jakšić, Klesarstvo u službi evangelizacije, u: *Hrvati i Karolinzi - Rasprave i vrela*, sv. I, (ur.) Ante Milošević, Split, 192-213.
- JAKŠIĆ, N., 2000a. - Nikola Jakšić, *Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi*, Split.
- JAKŠIĆ, N., 2004. - Nikola Jakšić, Reljefi *Trogirske klesarske radionice* iz crkve Sv. Marte u Bijaćima, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 26/1999., Split, 265-286.
- JAKŠIĆ, N. - TOMIĆ, R., 2004. - Nikola Jakšić - Radoslav Tomić, *Zlatarstvo, Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije*, (ur.) Nikola Jakšić, Zadar.
- JARAK, M., 1998. - Mirja Jarak, O karolinškim i bizantskim utjecajima u starohrvatskoj arhitekturi Trpimirova doba, *Opuscula archaeologica*, 22, Zagreb, 119-128.
- JEDIN, H., 1995. - (ur.) Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve II*, Zagreb.
- JELIĆ, L., 1899. - Luka Jelić, Spomenici grada Nina, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, N. S., 156-171, Zagreb.
- JOSIPOVIĆ, I., 2011. - Ivan Josipović, Prilog *Trogirskoj klesarskoj radionici*, *Ars Adriatica*, 1, Zadar, 97-108.
- JOVANOVIĆ, V., 1986. - Vojislav Jovanović, Umetnost ranog srednjeg veka u Bosni i Hercegovini, u: *Umetnost na tlu Jugoslavije - rani srednji vijek*, (ur.) Nataša Tanasijević-Popović, Beograd - Zagreb - Mostar, 74-82.
- JURKOVIĆ, M., 1987. - Miljenko Jurković, O bizantskim utjecajima i autohtonosti nekih likovnih rješenja na predromaničkoj plastici Bosne i Hercegovine, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 11, Zagreb, 107-113.
- JURKOVIĆ, M., 1995. - Miljenko Jurković, Predromanički šesterolisti Dalmacije - problemi funkcije, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35 (*Petriciolijev zbornik I*), Split, 225-240.
- JURKOVIĆ, M., 1996. - Miljenko Jurković, La rotonde de Saint-Donat a Zadar et les eglises hexaconques predromanes en Croatie, u: *Guillaume de Volpiano et l'architecture des rotondes*, Dijon.
- KARAMAN, LJ., 1930. - Ljubo Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb.
- KARAMAN, LJ., 1931. - Ljubo Karaman, *Natpis djakona Dobra iz vremena narodne hrvatske dinastije*, Izdanje „Bikaća” hrvatskoga društva za istraživanje domaće povijesti, Split.
- KATALOG, 1990. - *Sjaj zadarskih riznica*, (ur.) Tugomir Lukšić, Zagreb.
- KATALOG, 2000. - *Hrvati i Karolinzi - katalog*, (ur.) Ante Milošević, Split.
- KATIČIĆ, R., 1987. - Radoslav Katičić, *Vetustiores ecclesiae spalatensis memoriae*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 17/1987, Split, 17.
- KLAIĆ, N. - PETRICIOLI, I., 1976. - Nada Klaić - Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, (Prošlost Zadra II), Zadar.
- KORAĆ, V., 1976. - Vojislav Korać, *L'architecture du Haut Moyen Age en Dioclée et Zeta - programme de reparation des especes et origine des formes*, *Balcanoslavica*, 5, Beograd, 155-172.
- KORAĆ, V., 1987. - Vojislav Korać, Arhitektura ranog srednjeg veka u Duklji i Zeti - program prostora i poreklo oblika, u: *Između Vizantije i Zapada*, (ur.) Nataša Tanasijević-Popović, Beograd, 21-32.
- KOVAČIĆ, V., 1995. - Vanja Kovačić, Zabat s formulom zagovora iz Trogira, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35 (*Petriciolijev zbornik I*), Split, 293-302.
- MARASOVIĆ, J., 2007. - Jerko Marasović, *Metodologija obrade graditeljskog naslijeđa - La méthodologie d'élaboration du patrimoine bâti*, Split.
- MARASOVIĆ, T., 1957. - Tomislav Marasović, Ranosrednjovjekovna crkva u Ošlju kod Stona, *Peristil*, 2, Zagreb, 85-90.
- MARASOVIĆ, T., 1958. - Tomislav Marasović, *Šesterolistni tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji*, (doktorska disertacija), Zagreb.
- MARASOVIĆ, T., 1963. - Tomislav Marasović, Iskapanje ranosrednjovjekovne crkve Sv. Marije u Trogiru, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 8-9/1963., Zagreb, 83-100.
- MARASOVIĆ, T., 1966. - Tomislav Marasović, Izvorni izgled ranosrednjovjekovne crkve Sv. Marije u Trogiru, *Razprave SAZU*, 5/1966., (*Hauptmanov zbornik*), Ljubljana, 101-108.
- MARASOVIĆ, T., 1978. - Tomislav Marasović, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, (ur.) Andre Mohorovičić, Split, 5-129.
- MARASOVIĆ, T., 1984. - Tomislav Marasović, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Književni krug, Split.
- MARASOVIĆ, T., 1985. - Tomislav Marasović, Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 14/1984., Split, 135-158.
- MARASOVIĆ, T., 1988.-1989. - Tomislav Marasović, Prilog kronologiji predromaničke arhitekture u Dalmaciji, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, (*Milanu Prelogu u spomen*), 12-13/1988.-1989., Zagreb, 27-38.
- MARASOVIĆ, T., 2003. - Tomislav Marasović, Patere i amfore u svodovima ranosrednjovjekovnih crkava u

- Dalmaciji, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 30/2003., Split, 113-125.
- MARASOVIĆ, T., 2008. - Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica I: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji - 1. Rasprava*, Split.
- MARASOVIĆ, T., 2009. - Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica II: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji - 2. Korpus arhitekture: Kvarner i Sjeverna Dalmacija*, Split.
- MARASOVIĆ, T., 2011. - Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica III: Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji - 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*, Split.
- MARASOVIĆ, J., T. i M., 1971. - Jerko, Tomislav i Mirjana Marasović, *Crkva Sv. Trojice u Splitu*, Split.
- MARASOVIĆ-ALUJEVIĆ, M., 1986. - Marina Marasović-Alujević, Hagionimi srednjovjekovnog Splita, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 15/1985., Split, 269-304.
- MARIN, E., 1994. - Emilio Marin, Civitas splendida Salona - Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone, *Salona Cristiana*, (ur.) E. Marin, Split, 9-104.
- MILOŠEVIĆ, A., 1996. - Ante Milošević, *Sinj i Cetinjska krajina u starohrvatsko doba*, Split.
- MILOŠEVIĆ, A., 1998. - Ante Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Split.
- MILOŠEVIĆ, A., 2005. - Ante Milošević, *Arheološki izvori za srednjovjekovnu povijest Cetine*, (doktorska disertacija), Zadar.
- MILOŠEVIĆ, A., 2011. - Ante Milošević, *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj - Campanili predromanaci della Dalmazia e della Croazia altomedievale*, Dubrovnik - Split.
- MILOŠEVIĆ, A. - PEKOVIĆ, Ž., 2009. - Ante Milošević - Željko Peković, *Predromanička crkva Svetog Spasa u Cetini*, Dubrovnik - Split.
- MUSTAĆ, I., 1990. - Ivan Mustać, *Cartula traditionis ecclesiae Beati Grisogoni martyris iz 986. godine, u: 1000 godina Samostana Svetog Krševana u Zadru*, (ur.) Ivo Petricioli, Zadar, 21-34.
- OBSIDIO, 2007. - Obsidio Iadrensis - Opsada Zadra, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, 54, Zagreb.
- PETRICIOLI, I., 1958. - Ivo Petricioli, Neki predromanički spomenici Zadra i okolice u svjetlu najnovijih istraživanja, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, 2/1956.-1957., Zadar, 51-76.
- PETRICIOLI, I., 1958a. - Ivo Petricioli, Maketa Zadra u Pomorskom muzeju Venecije, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, 2/1956.-1957., Zadar, 101-124.
- PETRICIOLI, I., 1968. - Ivo Petricioli, Crkva Stomorica (S. Maria de Pusterla) u Zadru, *Diadora*, 4, Zadar, 247-269.
- PETRICIOLI, I., 1968. - Ivo Petricioli, Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjeg i novog vijeka, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 16-17, (= *Grad Nin*), Zadar, 299-354.
- PETRICIOLI, I., 1972. - Ivo Petricioli, I più antichi edifici cristiani a Zadar (Zara), *Arheološki vestnik*, XXIII, Ljubljana, 332-342.
- PETRICIOLI, I., 1984. - Ivo Petricioli, Prinove istraživanju srednjovjekovnog lika Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28, Zadar, 145-156.
- PETRICIOLI, I., 1984a. - Ivo Petricioli, Contribution à la recherche de la plus ancienne phase de construction de la cathédrale de Zadar, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 77, Split, 243-253.
- PETRICIOLI, I., 1990. - Ivo Petricioli, *Od Donata do Radovana*, Split.
- PETRICIOLI, I., 1995. - Ivo Petricioli, Crkva Sv. Krševana i Sv. Marka „ad Fontem” kod Zadra, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 37, Zadar, 237-248.
- PETRICIOLI, I., 2002. - Ivo Petricioli, Stilska pripadnost crkve Sv. Nikole kraj Nina i crkve Sv. Krševana na otoku Krku, *Zbornik Tomislava Marasovića*, Split, 367-373.
- RADIĆ, F., 1891. - Frano Radić, Četiri starohrvatske bogomolje u Primorskoj županiji (*Parathalassia*), *Viestnik hrvatskog arheološkog društva XIII*, Zagreb, 20-22 i 45-47.
- RADIĆ, F., 1897. - Frano Radić, Razne vijesti, *Starohrvatska prosvjeta*, III, Knin.
- RAPANIĆ, Ž., 1958. - Željko Rapanić, Kamena plastika ranog srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 60, Split, 98-124.
- RAPANIĆ, Ž., 1965. - Željko Rapanić, Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 65-67, Split, 271-314.
- RAPANIĆ, Ž., 1987. - Željko Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split
- RAPANIĆ, Ž., 1998. - Željko Rapanić, *Sancta Maria de Platea* u Trogiru, *Starohrvatska prosvjeta*, 25/1998., Split, 43-62.
- SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, S., 1978. - Sena Sekulić-Gvozdanović, Grafički prilog tipologiji hrvatske sakralne

- arhitekture do romanike, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, (ur.) Andre Mohorovičić, Split, 149-156.
- SMIRICH, G., 1884. - Giovanni Smirich, La collezione dei monumenti medioevali nel Museo di San Donato in Zara, *Efemeris bihačensis*, Zara, 17-22.
- SMILJANIĆ, F., 2007. - Franjo Smiljanić, O položaju i funkciji župana u hrvatskim srednjovjekovnim vrelima od 9. do 16. stoljeća, *Povijesni prilozi*, 33, Zagreb, 33-102.
- SMILJANIĆ, F., 2010. - Franjo Smiljanić, *Studije o srednjovjekovnim slavenskim / hrvatskim institucijama*, Zadar.
- STIPČEVIĆ, A., 1977. - Aleksandar Stipčević, *Kulturno povijesni spomenici u Arbanasima - povodom 250-godišnjice doseljenja zadarskih Arbanasa*, Zadar, 1977.
- STRGAČIĆ, A. M., 1962. - Ante M. Strgačić, Potresi zemljine kore u zadarskoj regiji kroz historiju, *Narodni list*, Zadar, 3. veljače 1962. godine, str. 6.
- SUIĆ, M. - PETRICIOLI, I., 1955. - Mate Suić - Ivo Petricioli, Starohrvatska crkva Sv. Stošije kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, 3-4, Zagreb, 7-22.
- VASIĆ, M. M., 1922. - Miloje M. Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji*, Beograd.
- VEŽIĆ, P., 1985. - Pavuša Vežić, *Crkva Sv. Trojstva (Sv. Donata) u Zadru*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb.
- VEŽIĆ, P., 1989. - Pavuša Vežić, Starokršćanska bazilika Sv. Stjepana (crkva Sv. Šime) u Zadru, Zadar, 323-345.
- VEŽIĆ, P., 1989. - Pavuša Vežić, Prezbitarij katedrale u Zadru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 30, Split, 49-68.
- VEŽIĆ, P., 1991. - Pavuša Vežić, Krstionica u Zadru, *Peristil*, 34, Zagreb, 13-23.
- VEŽIĆ, P., 1991a. - Pavuša Vežić, O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku, *Diadora*, 13, Zadar, 323-375.
- VEŽIĆ, P., 1995. - Pavuša Vežić, The early-medieval phase of the episcopal complex in Zadar, *Hortus artium medievalium*, 1/1995., Zagreb - Motovun, 150-161.
- VEŽIĆ, P., 1996. - Pavuša Vežić, *Platea civitatis Jadre - Prostorni razvoj Narodnog trga u Zadru*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 36, (= *Petriciolijev zbornik II*), Split, 337-360.
- VEŽIĆ, P., 1998. - Pavuša Vežić, Elementi di architettura bizantina nelle costruzioni alto medievali di Zara, *Hortus artium medievalium*, 4, Zagreb - Motovun, 55-70.
- VEŽIĆ, P., 2002. - Pavuša Vežić, Rotonda u Ošlju, *Zbornik T. Marasovića*, Split, 220-230.
- VEŽIĆ, P., 2002a. - Pavuša Vežić, *Sveti Donat - Rotonda Sv. Trojstva u Zadru*, Split.
- VEŽIĆ, P., 2009. - Pavuša Vežić, Katedrala (sv. Anastazije) u Biogradu, *Diadora*, 23, Zadar, 193-206.
- VEŽIĆ, P. - LONČAR, M., 2009. - Pavuša Vežić - Milenko Lončar, *Hoc tigmen - Ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*, Zadar.
- VEŽIĆ, P., 2011. - Pavuša Vežić, Tri romanička trikonhosa, u: *Az grišni dijak Branko pridivkom Fučić - I, the Errant Pupil Branko, Surnamed Fučić*, (ur.) Tomislav Galović, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Staroslavenski institut u Zagrebu, Sveučilišna biblioteka Rijeka i Općina Malinska - Dubašnica, Malinska - Rijeka - Zagreb, 213-230.
- VEŽIĆ, P., 2011a. - Pavuša Vežić, Dalmatinski trikonhosi, *Ars Adriatica*, 1, Zadar, 27-66.
- ZEKAN, M., 1983. - Mate Zekan, Predromanička sakralna arhitektura i skulptura benkovačkog kraja, (neobjavljen referat podnesen na znanstvenome skupu „Benkovački kraj kroz vjekove”), Benkovac.
- ZJAČIĆ, M., 1959. - Mirko Zjačić, *Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo*, Zadar.

Summary

Dalmatian Hexaconchs - Similarities and Differences

The discussion emphasizes the peculiarity and individuality of both the shape and style of Dalmatian hexaconchs. Together with the rotunda of Holy Trinity at Zadar, they surely represent the most original architectural creation of early medieval Dalmatia and its specific cultural milieu which grew from a two-fold tradition in a true symbiosis of the European East and West in the Adriatic area. Their mutual interdependence in Dalmatia was articulated through the individual shapes of religious architecture. These hexaconchs are a form specific to only the innermost part of Dalmatia, centred on the area between Zadar and Split, and deep into the hinterland of these towns, which corresponded to the Croatian principality.

Certainly, buildings as special as this had their own original matrix - an individual spatial composition and a specific structure which formed their body. Without this, the hexaconchs would not have possessed the originality which has been observed by all the scholars who have written about them. Indeed, they have their own shape and style. By analyzing and interpreting the legacy of Dalmatian religious architecture, it seems plausible to assume that the early Christian baptistery of Zadar Cathedral may have served as a model not only for their hexaconchal shape and spatial structure but also for their dimensions and proportions. In the regional architecture prior to the period when the hexaconchs were built, no other building, aside from the Zadar baptistery, had such a shape and such a compositional compatibility with the hexaconchs; the very structure and measurements of their interior space. However, the architectural style of the hexaconchs, which display pilaster strips on their exteriors, and their vocabulary of pre-Romanesque language find their parallels on the monumental rotunda of Holy Trinity - a chapel adjacent to the baptistery itself, located nearby in the same episcopal complex - more than on any other late Antique or early medieval building both in the immediate region and in the whole Adriatic basin. For this reason, the search for the origin of the shape and style of Dalmatian hexaconchs leads us to Zadar and it is no wonder that almost every scholar who has studied this group of buildings has pointed to this

fact. Their geographical distribution also witnesses this influence in its own way: two hexaconchs can be found at Zadar, while four or even five more are located in the wider Zadar area, adding up to seven out of the ten Dalmatian hexaconchs in total.

This number implies that this group of rotundas, being characteristic for a specific period in Dalmatia, was created in a relatively short period of time. Moreover, it points to the building and carving workshops which, drawing upon the same source model, constructed the hexaconchs and provided them with stone liturgical furnishings. In particular, further indications can be found in the production of the so-called Benedictine carving workshop, probably located at Zadar, a workshop from the time of Prince Trpimir which produced the furnishings for the hexaconchs at Pridraga and Kašić, and the carving workshop from Trogir which was responsible for the carvings at Trogir and Brnaze. All of these, with regard to the hexaconchs, testify to predominantly early ninth-century production, and represent the main argument for the dating of these interesting Dalmatian rotundas to the same time.

Apart from their original pre-Romanesque shape, the majority of the free-standing hexaconchal rotundas were provided with early Romanesque additions during the course of time, and these additions turned these hexaconchs into small complexes of sorts. Vestibules created in this period suggest two possibilities: according to one, the vestibules added in this manner were actually a kind of exterior crypt, spaces where sarcophagi could be housed, and according to the other, some of these vestibules were also provided with bell-towers built on top of them. The latter possibility is implied by the dispositions of the suggested bell-towers and the strength of the supporting substructions (e.g. the Stomorica church at Zadar or the hexaconch at Kašić), but also by the stylistic elements which point to the early Romanesque, and architectural details, the function of which indicates a bell-tower (e.g. impost capitals of the Stomorica church or St Chrysogonus at Zadar, and an octagonal colonette from Kašić).

Keywords: hexaconch, apse, lesene, drum, dome